

บทที่ 4 สังคมการเมืองของสยามในพุทธศตวรรษที่ 24

ลักษณะทางสังคมกับลักษณะทางกายภาพมิได้เป็นสองสิ่งที่แยกขาดจากกัน อันที่จริง น่าจะมองได้ว่าสองสิ่งนี้คือสองด้านของสิ่งๆ เดียวกัน หรือไม่ก็ ลักษณะทางกายภาพกับลักษณะทางสังคมเป็นภาพสะท้อนซึ่งกันและกัน บทก่อนหน้านำเสนอข้อมูลทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยกายภาพของการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองที่ย่านบางกอก โดยแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของการก่อรูปเมืองเป็นลำดับตั้งแต่ ปลายพุทธ ศตวรรษที่ 21 สมัยอยุธยาตอนกลาง จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื้อหาข้อมูลจำกัดอยู่ที่ความจริงเชิงกายภาพของการตั้งถิ่นฐาน เพื่อให้ความจริงครบสมบูรณ์ บทนี้มุ่งนำเสนอข้อมูลทางประวัติศาสตร์อีกด้าน ซึ่งว่าด้วยลักษณะสังคมการเมืองที่เกิดคู่ขนานไปกับการก่อรูปและเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ทั้งสองด้านประกอบกันจะนำไปสู่ความเข้าใจอันกระจ่างของความเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐานในย่านบางกอกตลอดระยะเวลาที่สามศตวรรษของช่วงเวลาที่กำหนดสำหรับการวิจัย

เนื้อหาในบทนี้ครอบคลุมเรื่องราวว่าด้วยสังคมการเมืองของราชอาณาจักรสยาม อันเป็นบริบทของพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองที่บางกอก โดยเริ่ม ต้นที่ราว ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 24 อันเป็นช่วงแห่งการรื้อฟื้นราชอาณาจักรหลังกรุงแตกครั้งที่ 2 และสิ้นสุดราวปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ปลายรัชกาลที่ 3 เนื้อหาของบทเน้นเสนอประเด็นเกี่ยวกับระบอบการเมือง สภาพสังคมเศรษฐกิจ และอุดมการณ์ความเชื่อแห่งยุคสมัย

4.1 สังคมการเมืองสมัยธนบุรี

การรื้อฟื้นราชอาณาจักรหลังกรุงแตก

เดือนเมษายน พ.ศ. 2310 กรุงศรีอยุธยาแตก สยามต้องตกเป็นเมืองออกของพม่าเป็นครั้งที่สอง ในช่วงเวลาอีกไม่ถึงเก้าเดือนต่อมา พระยาตากสามารถยึดกรุงกลับคืน และฟื้นฟูราชอาณาจักรขึ้นได้อีกครั้ง พระยาตากปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สยาม เถลิงพระนามว่า ‘สมเด็จพระบรมราชาที่ 4’ และใช้เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทรเป็นศูนย์กลางการปกครอง นักประวัติศาสตร์จำนวนไม่น้อยมองว่า สยามในยุคธนบุรีเป็นราชอาณาจักรที่ต่อเนื่องจากราชอาณาจักรก่อนที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา การมองเช่นนี้มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์สนับสนุนอยู่พอควร ความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาสื่อให้ทราบว่า เมื่อครั้งตีฝ่าวงล้อมออกจากกรุงศรีอยุธยา พระยาตากได้ประกาศอุดมการณ์ชัดเจนว่าจะรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่ “กรุงเทพมหานครคงจะเสียแก่พม่าเป็นแท้ ตัวเราคิดจะซ่องสุมประชาราษฎร์ในแขวงหัวเมือง ตะวันออกทั้งปวงให้ได้มากแล้วจะยก กลับเข้าไปกู้กรุงให้คงคืนเป็นราชธานีดังเก่า แล้วจักทำนุบำรุง

สมณพราหมณาประชาราษฎร์ ซึ่งอนาถาหาที่พำนักมิได้ให้ร่มเย็นเป็นสุขานุสุข และจะยอยกพระบวรพุทธศาสนาให้โชตินาการไฟบุญขึ้นเหมือนอย่างแต่ก่อน ...”¹ ภายหลังจากประกาศเอกราช การณ์ก็เป็นไปตามที่พระยาตากได้ ประกาศไว้ ระเบียบแบบแผนของราชอาณาจักรสมัยอยุธยาได้รับการฟื้นฟูอย่างเต็มรูปแบบ สยามมีพระมหากษัตริย์ซึ่งได้ทรงปราบดาภิเษกอย่างถูกต้องตามขนบประเพณี ระบบราชการถูกรื้อฟื้นขึ้นจนสมบูรณ์ มีการแต่งตั้งบุคคลขึ้นดำรงตำแหน่งขุนนางตามทำเนียบของกรุงศรีอยุธยา ทั้งในส่วนกลางและรั้งเมืองครองเมืองในส่วนภูมิภาค องค์การคณะสงฆ์ถูกจัดตั้งขึ้นใหม่ ภายใต้อำนาจควบคุมและอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์เหมือนเมื่อครั้งอยุธยา มีการแต่งตั้งพระภิกษุให้ดำรงตำแหน่งในทำเนียบสมณศักดิ์อย่างครบถ้วน มีการชำระพระสงฆ์ในหัวเมืองให้บริสุทธิ์ และส่งพระราชาคณะจากพระนครขึ้นไปประจำตามหัวเมืองต่างๆ เพื่อสั่งสอนควบคุมพระสงฆ์ มีการรวบรวมพระไตรปิฎกมาตรวจสอบ และคัดลอกเป็นฉบับเก็บไว้ที่เมืองธนบุรี และมีการออกพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขา กล่าวถึงศีล 227 ข้อ พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพุทธบูชา ณ ศาสนสถานสำคัญอันเป็นขวัญ ญะของบ้านเมือง เช่น สมโภชพระธาตุเมืองฝาง สมโภชพระพุทธรูปราชชินสีห์ และพระศรีศาสดาที่พิษณุโลก และสมโภชพระบรมธาตุที่นครศรีธรรมราช เป็นต้น ระบบไพร่ถูกรื้อฟื้นโดยให้มีการสละท้าวไปในราชอาณาจักร เมืองธนบุรีได้รับการทำนุบำรุงฟื้นฟู มีการขุดคูคลองป้องกันข้าศึก ก่อกำแพงอิฐตามแนวพระนครใหม่ และบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามในเมือง ชุมชนมุสลิมถูกรื้อถอนลงจนหมดสิ้น รัฐสยามใหม่มีอาณาเขตกว้างขวางเทียบได้กับพื้นที่ราชอาณาจักรในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งจะมีอำนาจมากยิ่งขึ้นกว่า พุทไธมาศ และกัมพูชา ตกอยู่ในอำนาจของสยาม แพร่และเชียงใหม่ซึ่งราชวงศ์บ้านพลูหลวงไม่เคยมีอำนาจไปถึงก็หันมาสวามิภักดิ์ต่อสยาม

สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนทำให้ปรากฏภาพของราชอาณาจักรที่กลับคืนมาใหม่อย่างพร้อมมูล และนำไปสู่ความเชื่อที่ว่า ระบอบพระเจ้าตากได้รับถ่ายทอดระเบียบแบบแผนเก่ามาอย่างครบถ้วน อย่างไรก็ตาม นิธิ เอียวศรีวงศ์² ตั้งข้อสังเกตว่าการรื้อฟื้น ‘รูปแบบ’ ของราชอาณาจักรอย่างสมบูรณ์แบบเช่นนั้น ไม่ได้หมายความว่า ‘เนื้อหา’ อันแท้จริงของราชอาณาจักรจะฟื้นคืนชีวิตขึ้นตามมาด้วย เขามองว่า การเมืองการปกครองสมัยพระเจ้าตากนั้นหาได้เป็นการฟื้นฟูระบบการปกครองราชอาณาจักรครั้งก่อนเสียกรง หากมีสภาพสืบเนื่องจาก ‘การเมืองแบบชุมชน’ ซึ่งก่อตัวขึ้นภายหลังกรุงแตก

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550): 129.

² เรื่องเดียวกัน.

ระบอบพระเจ้าตาก³

แม้พระราชอำนาจของพระเจ้าตากจะปกแผ่ทั่วทั้งแผ่นดินแล้ว แต่ในความเป็นจริง สยามมิได้เป็นปึกแผ่นแน่นแฟ้นดังรูปแบบที่ปรากฏ ราชอาณาจักรยังประกอบด้วยกลุ่มอำนาจที่อิสระย่อยๆ ในลักษณะ ชุมชนกระจายอยู่ทั่วไป ถึงแม้ว่าโดยรูปแบบแล้ว ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และการควบคุมดินแดนและกำลังคนของหัวเมืองทั้งปวง จะถูกกำหนดให้อยู่ภายใต้โครงสร้างการปกครองส่วนภูมิภาค หรือระบบหัวเมืองอันมีศูนย์กลาง อยู่ที่เมืองธนบุรีก็ตาม พระเจ้าตากยังคงปล่อยให้ชายชุมนุมควบคุมไพร่บ้านพลเมืองตามหัวเมืองต่างๆ ตามเดิมเป็นส่วนใหญ่ หลังจากที่ได้ผนวกชุมนุมหนึ่งๆ เข้าไว้ในพระราชอำนาจ พระเจ้าตากจะทรงโปรดให้นายชุมนุมเดิม นำพิพัฒน์สัตยา และพระราชทานยศตำแหน่งให้เป็นขุนนางของรา ราชอาณาจักร ซึ่งเท่ากับเป็นการดุดกสินนายชุมนุมเข้าสู่ระบอบพระเจ้าตาก และยอมรับให้คนเหล่านี้เป็น ‘มูลนาย’ มี ‘ไพร่สม’ ในสังกัดส่วนตัวนั่นเอง การยกกำลังคนในท้องถิ่นให้สังกัดกับผู้ปกครองท้องถิ่น มิใช่กระทำเฉพาะกับชุมนุมที่ยอมอ่อนน้อมต่ออำนาจของพระองค์เท่านั้น แต่กระทำแม้กับชุมนุมที่พระเจ้าตากต้องใช้กำลังปราบปรามด้วย นายชุมนุมนั้นหาได้ขึ้นอยู่กับสายบังคับบัญชาในระบบราชการ หรือตามลำดับทำเนียบขุนนาง ซึ่งเคยเป็นกลไกหลักในการปกครองสมัยอยุธยา แต่ยอมจำนนต่อพระราชอำนาจที่ศูนย์กลางของพระเจ้าตากเท่านั้น และเพื่อตอบแทนความภักดีของนายชุมนุม พระเจ้าตากได้ให้หลักประกันความมั่นคงแก่ชุมนุมต่างๆ โดยทำหน้าที่ปกป้องและปราบปราม ไม่ให้กลุ่มอำนาจอื่นๆ มาย่ำยีชุมนุมในสวามิภักดิ์ได้สะดวก ส่วนนายชุมนุมนั้นก็มีการะหน้าที่ในการส่งผู้คนมาช่วยราชการตามเกณฑ์ ด้วยทั้งสมรรถนะอันจำกัดของระบบราชการและสถานการณ์ในขณะนั้น รัฐบาลกลางได้เข้าควบคุมชุมนุมที่ถูกผนวกเข้ามาในกรอบของราชอาณาจักรแต่เพียงหลวมๆ เท่านั้น อันที่จริงในครั้งก่อนเสียกรุง รัฐอยุธยาที่แบ่งปันอำนาจกับผู้นำท้องถิ่นในระดับหนึ่งอยู่แล้ว ฉะนั้น ในรัชสมัยพระเจ้าตาก ซึ่งบ้านเมืองยังไร้เสถียรภาพอยู่มาก จึงแทบเป็นไปไม่ได้เลยที่รัฐจะสามารถควบคุมผู้คนในชุมชนต่างๆ ที่กระจายอยู่ในอาณาบริเวณกว้างขวางได้อย่างรัดกุมยิ่งกว่ารัฐอยุธยา การดุดกสินเอาผู้นำธรรมชาติเข้ามาไว้ในระบบเช่นนี้ เป็นวิธีการที่สะดวกที่สุดที่จะอำนวยความสะดวกให้กับบ้านเมืองได้โดยเร็ว

นอกจากนี้ แม้จะมีการรื้อฟื้นรูปแบบการปกครองราชอาณาจักรขึ้นมาใหม่ โดยการแต่งตั้งบุคคลขึ้นดำรงตำแหน่งขุนนางตามทำเนียบของกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะขุนนางในส่วนกลาง แต่ในทางปฏิบัติ อำนาจการปกครองที่แท้จริงหาได้กระจายลดหลั่นกันไปตามลำดับยศศักดิ์ และตำแหน่งของขุนนางในทำเนียบแต่อย่างใด อำนาจการปกครองหรือการคุมกำลังคนกลับไปอยู่ในมือของขุนนางนอกทำเนียบ ซึ่งเป็น ‘ข้าหลวงเดิม’ หรือลูกน้องที่ได้ร่วมเป็นร่วมตายกับพระเจ้าตากมาตั้งแต่ครั้งเป็นเจ้าเมืองตาก หรือตั้งแต่เป็นนายทัพที่ยกกำลังตีฝ่า

³ เนื้อหาส่วนใหญ่เรียบเรียงจาก เรื่องเดียวกัน.

พม่าออกจากพระนคร ในบรรดาขุนนางที่ได้รับแต่งตั้งสู่ตำแหน่งที่กุมกำลังพลนั้น ส่วนใหญ่เป็นไพร่หรือสามัญชน หากได้เป็นขุนนางมาก่อน ก็เป็นเพียงขุนนางชั้นประทวน มิฉะนั้นก็เป็นผู้นำท้องถิ่นระดับเล็กตั้งแต่ครั้งยังไม่เสียกรุง หรือตั้งตัวขึ้นในคราวที่อำนาจส่วนกลางสูญสลายไปแล้ว จำนวนไม่น้อย เป็นเงิน หรือมีเชื้อเงิน บางคนก็เป็นญาติทางพระราชมารดา ขุนนางเหล่านี้ ส่วนใหญ่ขาดประสบการณ์ในการบริหารราชการแบบราชอาณาจักร แต่ด้วยเหตุที่มีความใกล้ชิด และมีความจงรักภักดีต่อพระเจ้าตากจนเป็นที่วางพระทัย จึงได้คุมกำลังสำคัญ ส่วนเหล่าขุนนางและเชื้อสายตระกูลผู้ดีเก่าสมัยอยุธยา ซึ่งเคยครอบงำระบบราชการมาก่อน และมีความรู้ความสามารถในการปกครองนั้น แทบไม่มีโอกาสได้ครองตำแหน่งคุมกำลัง

พระเจ้าตากทรงโปรดให้ข้าหลวงเดิมดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองของหัวเมืองสำคัญๆ ขณะที่ ทรงโปรดให้บุคคลจากตระกูลขุนนางอยุธยาซึ่งมีประสบการณ์การบริหารงานราชการ ดำรงตำแหน่งในส่วนกลาง เช่น สมุหนายก สมุหกลาโหม และจตุสดมภ์ ภายใต้ลักษณะความสัมพันธ์เฉพาะตัวของรัชสมัยพระเจ้าตาก ตำแหน่งเจ้าเมืองนั้นถึงแม้ว่าจะถือเป็นตำแหน่ง ‘นอกกระบบ’ เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากศูนย์อำนาจ แต่ก็เป็นที่ควบคุมไพร่พล อันเป็นกำลังหลักของราชอาณาจักร เจ้าเมืองสามารถเพิ่มพูนกำลังไพร่พลในสังกัดของตนได้เสมอ ด้วยการเกลี้ยกล่อมหรือกวาดต้อนผู้คนที่หลบหนีหลีกเร้นไปในระหว่างสงครามและระหว่างการจลาจลให้กลับคืนถิ่นฐานบ้านช่อง หรือคือให้กลับมาอยู่ในทำเลที่เจ้าเมืองนั้นๆ จะสามารถควบคุมเพื่อ ช้ประโยชน์จากแรงงานได้ ส่วนขุนนางส่วนกลางนั้น เป็นตำแหน่ง ‘ในระบบ’ แต่มีไพร่พลในควบคุมไม่มากนัก ทั้งยังถูกควบคุมใกล้ชิดจากพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุที่มีกำลังไพร่พลในมือมากกว่า เจ้าเมืองย่อมมีอำนาจทางการเมืองและยศศักดิ์สูงกว่าขุนนางส่วนกลาง จะเห็นได้ว่า ผู้ ที่คุมกำลังไพร่จริงๆ มิใช่พระเจ้าตากหรือขุนนางส่วนกลาง แต่เป็นลูกน้องของพระองค์ และนายขุนนุมนที่อ่อนน้อมต่อพระองค์ ระบบความสัมพันธ์เช่นนี้แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงจากระบบราชอาณาจักรเก่า

ในส่วนของสถาบันพระมหากษัตริย์ แม้ว่าจะได้มีการรื้อฟื้นสถาบันตามรูปแบบจารีตประเพณีของราชอาณาจักรแล้ว แต่พระเจ้าตากในฐานะพระมหากษัตริย์สยาม ก็ยังทรงอาศัยอาณานิคมมีส่วนพระองค์เป็นเครื่องมือในการรักษาอำนาจการปกครองเสมอ พระองค์ทรงแสดงตนในฐานะบุคคลมากกว่าสถาบัน พระราชกรณียกิจที่ถุกเน้นคือ การกระทำที่เป็นพระเจ้าตากมากกว่าการกระทำที่ เป็นไปตามจารีตประเพณีของสถาบันกษัตริย์ ส่วนความสัมพันธ์ของพระองค์กับข้าราชการและประชาชน ก็เป็นไปในลักษณะของความสัมพันธ์ของบุคคลที่ดำรงตำแหน่งกษัตริย์กับบุคคลอื่นๆ มิใช่มีความสัมพันธ์ในรูปที่เป็นสถาบันอย่างที่เคยปฏิบัติในสมัยอยุธยา

ในช่วงต้นรัชกาล เมื่อ สยามต้องเผชิญกับปัญหาความยากแค้นทางเศรษฐกิจอย่างหนัก เกิดการขาดแคลนอาหารเครื่องอุปโภคบริโภคอย่างแสนสาหัส มีผู้คนล้มตายเพราะความอดอยากมากกว่าเมื่อครั้งพม่าเข้าตีกรุงศรีอยุธยาเสียอีก พระเจ้าตากทรงแก้ไขปัญหานี้ด้วยวิธีการที่เน้นการกระทำส่วนพระองค์ในฐานะบุคคลมากกว่าสถาบัน ทรงโปรดให้ซื้อข้าว ‘เลี้ยงคนโซ’ และ ให้เจ้านายและขุนนางนำไพร่ในสังกัดของตนออกมาทำนาปลูกข้าวเพิ่มผลผลิตให้พอกับการบริโภค การกระทำดังกล่าวแสดงออกถึงลักษณะ ‘ร่วมทุกข์ร่วมสุข’ ของพระมหากษัตริย์ในฐานะบุคคลมิใช่สถาบันกับประชาชน ในสายตาของคนร่วมสมัย สิ่งนี้ย่อมมิใช่วิสัยตามจารีตประเพณีของพระมหากษัตริย์สยาม

นอกจากพระราชจริยวัตรร่วมทุกข์ร่วมสุขแล้ว พระเจ้าตากทรงปฏิบัติพระองค์ใกล้ชิดกับประชาชนอย่างชนิดที่เปรียบไม่ได้เลยกับพระมหากษัตริย์อยุธยา บาทหลวงปาลเลกซ์⁴ ได้เขียนถึงพระเจ้าตากไว้ว่า “*พญาตากแสดงพระองค์เป็นมิตรกับราษฎรและผู้ยากจน และทรงมีน้ำพระทัยเผื่อแผ่อยู่เสมอ*”⁵ บาทหลวงฝรั่งเศสอีกผู้หนึ่งบันทึกไว้ว่า “*พระเจ้าตากหาได้ประพฤติเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินก่อนๆ ไม่ ... ในธรรมเนียมของเจ้าแผ่นดินฝ่ายทิศตะวันออก ที่ไม่ได้เสด็จออกให้ราษฎรเห็นพระองค์ด้วยกลัวจะเสื่อมเสียพระเกียรติยศนั้น พระเจ้าตากไม่ทรงเห็นชอบด้วยเลย พระเจ้าตากทรงพระปรีชาสามารถยิ่งกว่าคนธรรมดา เพราะฉะนั้นจึงไม่ทรงเกรงว่า ถ้าเสด็จออกให้ราษฎรพลเมืองเห็นพระองค์ และถ้าจะทรงรับสั่งด้วยแล้ว จะทำให้เสียพระราชอำนาจลงอย่างใด เพราะพระองค์มีพระประสงค์จะทอดพระเนตรการทั้งปวงด้วยพระเนตรของพระองค์เอง และจะทรงฟังการทั้งหลายด้วยพระกรณของพระองค์เองทั้งสิ้น*”⁶ สำหรับข้าราชการซึ่งรับราชการใกล้ชิดนั้น พระเจ้าตากทรงปฏิบัติพระองค์ต่อคนเหล่านั้นประหนึ่งว่าทรงเป็นญาติผู้ใหญ่และครูไปพร้อมๆ กัน ทรงใช้สรรพนามแทนพระองค์เองว่า ‘พ่อ’ และทรงเรียกข้าราชการน้อยใหญ่ว่า ‘ลูก’ อยู่เสมอ ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับขุนนางในรัชสมัยของพระองค์จึงมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ของพ่อที่มีต่อลูก ไม่ใช่ความสัมพันธ์ของเทวราชกับสัตว์โลก ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับ ข้าราชการบริพารในสมัยอยุธยา

ตามกรอบคิดดังกล่าว พ่อมีอำนาจเด็ดขาด ส่วนลูกมีหน้าที่เชื่อฟังและปฏิบัติตามอย่างเต็มสติปัญญาความสามารถของตน แต่อำนาจเด็ดขาดของพ่อนั้น มิใช่มีไว้เพื่อประโยชน์ส่วนตัวของพ่อ แต่เพื่อประโยชน์สุขร่วมกันของคนในครอบครัว ในฐานะของพ่อ พระเจ้าตากทรงสั่งสอนหน้าที่การงานให้กับเหล่าข้าราชการบริพาร

⁴ Pallegoix, Jean-Baptiste 1854, *Description du Royaume Thai Ou Siam* (เล่าเรื่องกรุงเทพฯ), อ้างจาก ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2551, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย): 152.

⁵ อ้างจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550): 215.

⁶ อ้างจาก เรื่องเดียวกัน, 214.

อยู่เสมอ โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับการรบ ความสามารถในการทำสงครามของพระเจ้าตากนั้น เป็นที่ประจักษ์มาตั้งแต่ก่อนเสียกรุงแล้ว ความสามารถนี้ถือได้ว่าเป็นอาณานิคมมีส่วนพระองค์อย่างหนึ่ง การสั่งสอนเหล่าผู้ใกล้ชิดในเรื่องดังกล่าว เท่ากับเป็นการแบ่งอาณานิคมมีส่วนพระองค์ให้กับข้าคนสนิท ไม่ต่างจากการที่หัวหน้าชุมนุมแบ่งอาณานิคมของตนให้ลูกน้อง การที่พระเจ้าตากทรงเน้นย้ำความสัมพันธ์เชิงญาติกับข้าราชการบริพาร หรือแม้แต่สามัญชนทั่วไปอยู่เป็นประจำนั้น เป็นสิ่งที่ไม่อาจเข้าใจได้ในกรอบโครงของราชอาณาจักรเดิม ตามธรรมเนียมอันเคร่งครัดของกรุงศรีอยุธยา นั้น บุคคลไม่พึงนับญาติกับกษัตริย์ เพราะพระองค์อยู่สูงกว่าความสัมพันธ์ตามปกติที่คนธรรมดายึดถืออยู่ พระองค์จึงมีความสัมพันธ์กับประชามของพระองค์ในฐานะเดียวคือพระมหากษัตริย์

พุทธศาสนาถือเป็นอุดมการณ์หลักของรัฐในสยาม ทำหน้าที่ผนึกส่วนต่างๆ ของสังคมให้เป็นเอกภาพ⁷ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาแต่ครั้งโบราณกาล นับแต่ทวารวดี สุโขทัย และอยุธยา ในแง่นี้ พุทธศาสนาจึงมีความสำคัญยิ่งยวดต่อความอยู่รอดของรัฐ สถาปัตยกรรมบ้านเมืองภายหลังการเสียกรุงครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2310 ทำให้พุทธศาสนากลายอยู่ในภาวะวิกฤต ฝ่ายพม่าเข้าใจความเชื่อมโยงระหว่างศาสนา อุดมการณ์ของรัฐ และความมั่นคงของรัฐเป็นอย่างดี ดังนั้น ในการศึกครั้งเสียกรุง เมื่อพม่าตีหักเข้าพระนครศรีอยุธยาได้ จึงจงใจเผาทำลายถาวรวัตถุสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาซึ่งเป็น ‘ขวัญ’ ของบ้านเมือง อันได้แก่ พระอาราม เจดีย์วิหาร พระพุทธรูป คัมภีร์พระไตรปิฎกจนสิ้น การกระทำดังกล่าวคือปฏิบัติการที่มุ่งทำลายล้างศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ของสยาม ในการศึกครั้งนั้น พม่ามิได้ต้องการเพียงปราบเอาสยามเป็นเมืองขึ้น แต่ต้องการทำให้สยามแตกสลายลง หรืออ่อนแอจนไม่สามารถแข่งอำนาจกับพม่าได้อีก และการทำลายพุทธศาสนาคือเครื่องมือสำคัญในการบรรลุผลดังกล่าว

ความอึดคึดยากแค้นบ้านแตกสาแหรกขาดหลังเสียกรุงนำพาให้ “ประชาชนได้ถึงความวิโยค ... ปรากฏจากเมตตาคิดซึ่งกันและกัน อันภัยเกิดแต่ความหิว หากบีบคั้นเข้าแล้วก็ไม่สามารถเอื้อเพื่อต่อพระพุทธรูป และพระธรรม พระสงฆ์ได้... ฝ่ายพระสงฆ์ทั้งหลายเมื่อไม่ได้อาหารบิณฑบาตแต่ตายแล้ว ก็เหนื่อยยากลำบากเข้า ไม่สามารถจะครองกาสาหวัดได้ ใช้ให้ศิษย์ไปชวนขวายเป็นอาหารเพื่อได้เลี้ยงท้อง ได้บ้างมิได้บ้าง ก็เหนื่อยหน่ายจากการบวช ด้วยความลำบากที่จะครองเพศเป็นสมณะ ได้พากันสึกออกหาเลี้ยงชีวิตตามสติกำลัง ... บางพวกที่ยังรักกาสาหวัดอยู่ ก็อุตสาหะพุงกายด้วยการแสวงหาหน้าเวทนายีนัก ได้ฉันท้าง มิได้ฉันท้าง ก็มีรูปกายวิปริตสะพร่งไปด้วยเกลียวหนังและเส้นเอ็น ก็ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียว กันได้ หมดความอาลัยรักษาพระพุทธรูปพระธรรมไว้ไม่ได้ พากันสำเร็จอยู่ตามสภาพอันสมควร ฝ่ายมิชฉาปฏิฐิทั้งหลายก็ทำอันตรายแก่พระพุทธรูป

⁷ ดูเพิ่มเติม สมบัติ จันทรวงศ์, บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมทางการเมืองและประวัติศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คบไฟ, 2549)

พระธรรมวินัย ไตรปิฎก เมื่อขาดการรักษาเสียแล้วก็วินาศไปต่างๆ”⁸ ความเสื่อมโทรมของคณะสงฆ์ปรากฏให้เห็นทั่วไปตามหัวเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองเหนือ ซึ่งเป็นแหล่งอิทธิพลของชุมชนเจ้าพระฝาง ที่ตั้งตัวเป็นอิสระหลังกรุงแตก พงศาวดารกรุงธนบุรีบันทึกไว้ว่า พระสงฆ์ซึ่งเป็นพรรคพวกฝ่ายเจ้าพระฝาง “ประพฤติพาลทุจริต ทุจริตกรรมลามก บริโภคสุรา กับทั้งพวกสงฆ์ลัทธิซึ่งเป็นนายทัพนายกองทั้งปวงนั้น และชวน กันกระทำการนุสวลวิคฆาตกรรมปาราชิก แล้วยังนุ่งห่มผ้ากาสาหวัดอยู่ หาละเพศสมณะไม่..”⁹

เมื่อขึ้นครองราชย์ พระเจ้าตากทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ใหม่ มีการชำระพระสงฆ์ แยกพระสงฆ์ที่ตีออกจากพระสงฆ์ที่ประพฤติผิด และแต่งตั้งพระราชาคณะสำหรับสั่งสอนว่ากล่าวพระสงฆ์ตามหัวเมือง นอกจากนี้ ยังมีการรวบรวมคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่สูญหายกระจัดกระจายมาเก็บรักษาไว้ที่สุวณกลาง การฟื้นฟูพุทธศาสนาของพระเจ้าตากดังกล่าวไม่เพียงเป็นการกระทำเพื่อฟื้นฟูอุดมการณ์ของรัฐ และเสริมสร้างความมั่นคงให้กับราชอาณาจักรที่เพิ่งตั้งต้นใหม่นั้น หากยังแฝงไว้ซึ่งนัยขัดแย้งที่พระเจ้าตากมีต่อระบอบการปกครองเดิมสมัยอยุธยาอีกด้วย อันพระเจ้าตากนั้นทรงมีภูมิหลังเป็นสามัญชน มิได้มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับราชวงศ์เดิมแต่อย่างใด และถึงแม้พระองค์จะมียศศักดิ์ถึงพระยาก่อนที่จะปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แต่พระองค์ก็เป็นเพียงขุนนางสุวรร มีได้เกี่ยวข้องกับชนชั้นสูงอย่างขุนนางส่วนกลางซึ่งอยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจและอยู่ในฐานะที่จะชิงราชบัลลังก์ได้ ดังที่เคยปรากฏหลายครั้งในประวัติศาสตร์อยุธยา ในแง่นี้ พระเจ้าตากจึงทรงเป็น ‘คนนอก’ ของแวดวงอำนาจสูงสุดของรัฐ ตามเกณฑ์ของอยุธยา ไม่มีหนทางที่ขอบันใดที่พระองค์จะไต่เต้าขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดของราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้ ความชอบธรรมในการครองราชย์ของพระเจ้าตากจึงมีอาจยืนอยู่บนฐานของความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์อยุธยาซึ่งสะท้อนออกมาในรูปแบบการสืบสายโลหิตได้ จะเห็นได้ว่า ขณะที่พระมหากษัตริย์อยุธยามีข้ออ้างทั้งการสืบเนื่องสายวงศ์ชั้นสูง ความสามารถในการทำนุบำรุงพุทธศาสนา และบุญบารมีเป็นเครื่องมือในการสถาปนาความชอบธรรมในการปกครอง ทางเลือกของพระเจ้าตากกลับมีเพียงสองสิ่งหลังเท่านั้น ข้อจำกัดดังกล่าวผลักดันให้พระองค์ต้องปฏิบัติพระราชกรณียกิจทางศาสนานอกเหนือไปจากที่พระมหากษัตริย์อยุธยากระทำโดยปกติ บทบาทการเป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภกด้วยการสร้างวัดวาอาราม หรือทำบุญทำทานอย่างที่พระมหากษัตริย์อยุธยาสมัยก่อนๆ กระทำกันนั้นไม่เพียงพอภายใต้เงื่อนไขเช่นนี้ บทบาทที่เหนือกว่าของพระเจ้าตากคือการแสดงพระองค์เป็นผู้นำอันโดดเด่นที่เข้าไปมีส่วนร่วมด้วยพระองค์เองในการจรรโลงพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงเข้าไปมีส่วนร่วมในการปรับปรุงโครงสร้าง และคุณภาพของบุคลากรของสถาบัน

⁸ สมเด็จพระวันรัตน์ สังคี่ติวงศ์, พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย (2459), อ้างจาก สมบัติ จันทรวงศ์, บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมทางการเมืองและประวัติศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คบไฟ, 2549): 385-386.

⁹ กองวิชาการ กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พงศาวดารกรุงธนบุรี (2482), อ้างจาก สมบัติ จันทรวงศ์ 2549 สมบัติ จันทรวงศ์, บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมทางการเมืองและประวัติศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คบไฟ, 2549)

ศาสนา การรื้อฟื้นการจัดการปกครองคณะสงฆ์ การส่งเสริมการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม การรวบรวมพระไตรปิฎกจากที่ต่างๆ มาตรวจทาน การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดและพุทธเจดีย์ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในหัวเมือง ตลอดจนการสร้างสมุทไตรภูมิ¹⁰

พุทธศาสนายังเป็นเครื่องมือในการแสดงบุญบารมีส่วนพระองค์ ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพุทธศาสนาในรัชสมัยพระเจ้าตากมีลักษณะที่เน้นการเป็นกษัตริย์ในฐานะบุคคลสูงเด่นกว่าในฐานะที่เป็นสถาบันพระเจ้าตากทรงใช้อาณาบารมีส่วนพระองค์เพื่อให้ความชอบธรรมในการนำด้านศาสนา แต่อาณาบารมีที่ทรงใช้ในการนี้ มิใช่เป็นลักษณะที่จำลองมาจากประมุขของครอบครัว หรือความสามารถในการรบ แต่เป็น ‘อภินิหาร’ ส่วนพระองค์ ซึ่งไม่มีกษัตริย์สยามพระองค์ใดทำได้ พระเจ้าตากมิได้ทรงสำแดงพระองค์ในฐานะอัครศาสนูปถัมภกของพระศาสนาเฉกเช่นที่พระมหากษัตริย์อยุธยาได้ปฏิบัติสืบกันมาเท่านั้น แต่ทรงมีบทบาทประหนึ่งว่าเป็นประมุขขององค์การคณะสงฆ์ด้วย พระองค์ทรงอ้างความสำเร็จในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างไม่มีผู้ใดเทียบเทียมว่า เป็นอาณาบารมีในทางศาสนาส่วนพระองค์ ซึ่งมีเหนือกว่าพระภิกษุทั้งปวง ดังนั้นจึงทรงมีความชอบธรรมที่จะกำกับคณะสงฆ์เหนือองค์การปกครองของคณะสงฆ์ พระเจ้าตากทรงเข้าไปจัดการกับระเบียบทางศาสนา ซึ่งผิดแผกไปจากที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาหลายประการ อาทิ พระองค์ทรงส่งพระราชาคณะจากส่วนกลางไปควบคุมถึงหัวเมือง ๖ แห่งที่จะตั้งพระครูหรือสังฆราชขึ้นประจำเมืองตามทำเนียบของกรุงเก่า ทรงอ้างพระราชาคณะภูษานิหารส่วนพระองค์ ในการทำหน้าที่เป็นแม่กองชำระพระสงฆ์ในหัวเมืองให้บริสุทธิ์ด้วยพระองค์เอง ทรงตีความคำสอนและธรรมวินัยของพุทธศาสนาด้วยพระองค์เอง ทั้งยังทรงออกพระราชกำหนดว่า ด้วยศีลสิกขาบท มีเนื้อความอธิบายหลักของพระวินัย ซึ่งถือได้ว่าเป็นคำสั่งสอนพระสงฆ์โดยตรง การอ้างอาณาบารมีในทางศาสนาของพระเจ้าตากมิได้จำกัดอยู่เฉพาะกิจการของคณะสงฆ์เท่านั้น แต่ครอบคลุมไปถึงกิจการของเทพารักษ์ทั้งหลายอีกด้วย เนื้อความในพระราชโองการฉบับหนึ่ง¹¹ ส่อให้เห็นว่า อาณาบารมีของพระองค์นั้นสามารถปราบปรามเหล่าเทพารักษ์ที่ละเมินไม่คอยกำราบภูตผีปีศาจที่มาทำอันตรายบ้านเมืองได้

ราชอาณาจักรสยามภายใต้ระบอบพระเจ้าตาก¹²

ราชอาณาจักรสยามในรัชสมัยพระเจ้าตากมีเนื้อหาไม่ต่างจากระบบการปกครองแบบชุมชน กลุ่มของพระเจ้าตากรวมตัวกันในแบบชุมชนมาตั้งแต่ต้น เมื่อครั้งตีฝ่าวงล้อมออกจากกรุงศรีอยุธยา การรวบรวมผู้คนเข้ามาอยู่

¹⁰ อัจฉรา กาญจนินัย, “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523)

¹¹ อ้างจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550): 234.

¹² เนื้อหาส่วนใหญ่อ้างจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550)

ในกลุ่มเพื่อขยายกำลังขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งสามารถแผ่อำนาจได้ทั่วทั้งแผ่นดินนั้น ก็ทำกันในลักษณะของการขยายตัวของชุมชนนั่นเอง กล่าวคือ การปรา บปรามหรือเกลี้ยกล่อมกลุ่มอื่นๆ ให้เข้าพวก แล้วผนวกกลุ่มหรือชุมชนอื่นไว้ทั้งชุมชน โดยมีได้สถาปนากลไกการปกครองของราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นแทนที่การควบคุมผู้คนของชุมชนเดิม ในแง่นี้ ความเป็นราชอาณาจักรจึงเป็นเพียงการรวมตัวกันอย่างลำลองของชุมชนต่างๆ ภายใต้อำนาจของนายชุมชนที่แข็งแกร่งที่สุด การที่พระเจ้าตากใช้อำนาจบางส่วนพระองค์เป็นเครื่องมือสำคัญในการผูกพันคนทั้งหมดไว้ภายใต้การปกครองของพระองค์เพื่อบรรลุเป้าหมายอันเป็นอุดมคติเดียวกัน ไม่ว่าจะมาเป็นโดยการปฏิบัติพระองค์ประหนึ่งหัวหน้าครอบครัว การแสดงตนว่ามีอภินิหาร หรือการเป็นประมุขทางศาสนา รวมทั้งการที่พระองค์บรรจุลูกน้องไว้ในระบบราชการแบบราชอาณาจักรที่ฟื้นฟูขึ้นมา เป็นสิ่งชี้ชัดว่า เนื้อแท้ของระบอบพระเจ้าตากก็ยังไม่พ้นระบบการเมืองแบบชุมชนอยู่นั่นเอง

สยามในสมัยธนบุรียังมีสภาพห่างไกลจากแม่แบบราชอาณาจักรในอุดมคติ ร่วมสมัยนัก ตลอดรัชกาลพระเจ้าตาก สยามหาได้มีความเป็นปึกแผ่นอย่างที่ภาพแสดงออกมาไม่ หากยังคงลักษณะเป็นการรวมตัวกันอย่างหลวมๆ ของชุมชนการเมืองกึ่งอิสระน้อยใหญ่จำนวนมาก แทบไม่ผิดจากสภาพในช่วงหลังกรุงแตก ความแตกต่างระหว่างสยามในช่วงหลังกรุงแตก กับสยามภายใต้ ระบอบพระเจ้าตาก มีอยู่เพียงว่า ชุมชนการเมืองต่างๆ มิได้มีฐานะเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ แต่ล้วนสวามิภักดิ์ต่อกลุ่มการเมืองที่เข้มแข็งที่สุด ซึ่งก็คือกลุ่มของพระเจ้าตาก และนายชุมชนเปลี่ยนฐานะมาเป็นข้าราชการในสังกัดของราชอาณาจักร ถึงแม้ว่าโดยหลักราชอาณาจักรซึ่งระบอบพระเจ้าตากหรือฟื้นฟูขึ้นเอง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการควบคุมกำลังคนทั้งปวง จะถูกกำหนดให้อยู่ภายใต้โครงสร้างระบบราชการ ซึ่งมีสายบังคับบัญชาควบคุมลดหลั่นตามลำดับทำเนียบขุนนาง แต่พระเจ้าตากยังคงปล่อยให้หัวหน้าชุมชนการเมือง ไม่ว่าจะป็นนายชุมชนที่เป็นคนท่ องถิ่น หรือในตอนหลังเป็นข้าหลวงคนสนิทที่ถูกแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหรือเจ้ากรม ควบคุมไพร่บ้านพลเมืองตามหลักแหล่งต่างๆ ได้อย่างอิสระเป็นส่วนใหญ่ บุคคลเหล่านี้หาได้ขึ้นอยู่กับสายบังคับบัญชาในระบบราชการซึ่งเคยเป็นกลไกหลักในการปกครองแบบอยุธยาไม่ แต่จะยอมจำนน ก็ต่อพระราชอำนาจของพระเจ้าตากเท่านั้น เท่ากับว่า พระเจ้าตากทรงบทบาทเป็นนายใหญ่ของหัวหน้าชุมชนการเมืองทั้งหลายโดยตรง ขณะที่ขุนนางในทำเนียบถูกกีดกันออกพ้นจากวงอำนาจ

ภายใต้สภาวะการณ์อันสับสนอลหม่านและความอ่อนแออย่างถึงที่สุดของระบบราชการในรัชกาลพระเจ้าตาก นโยบายการปกครองดังกล่าว ดูจะเหมาะสมอยู่ไม่น้อย ทั้งนี้เนื่องจากเป็นวิธีการที่สะดวกที่สุดที่จะอำนวยให้เกิดความสงบแก่บ้านเมืองโดยเร็ว ที่สำคัญไปกว่านั้น นโยบายที่ว่านี้เอื้อประโยชน์แก่พระเจ้าตากโดยตรง การจัดสรรอำนาจตามทำเนียบขุนนางมีส่วนบั่นทอนพระราชอำนาจของพระเจ้าตากเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็น

การเสริมอำนาจให้กับขุนนางในระบบซึ่งแทบทั้งหมดสืบเชื้อสายมาจากตระกูลผู้ดีสมัยอยุธยา ขุนนางเหล่านี้ แม้จะยอมรับในความสามารถในการรบและคุณูปการในการกอบกู้เอกราชของพระเจ้าตาก แต่ด้วยเหตุที่พระเจ้าตากมีเทือกเถาเป็นสามัญชน ขุนนางส่วนใหญ่จึงตั้งข้อสงสัยถึงความชอบธรรมของพระองค์ในการครองราชบัลลังก์ พระเจ้าตากทรงไม่ไว้วางพระราชหฤทัยขุนนางส่วนกลางซึ่งล้วนมาจากตระกูลผู้ดีเก่า และมีแนวโน้มที่จะมีใจออกห่างจากพระองค์และหันไปสนับสนุนบุคคลซึ่งมีเชื้อสายชนชั้นสูงขึ้นมาแข่งอำนาจบารมีกับพระองค์ จึงทรงเลือกที่จะยึดเอากลุ่มการเมืองนอกระบบ และข้าหลวงคนสนิทซึ่งทรงแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งคุมกำลังในหัวเมืองเป็นฐานอำนาจ

เมื่อพิจารณาจากประเด็นต่างๆ ที่ได้อภิปรายในข้างต้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ ตั้งข้อสังเกตว่า พระเจ้าตากอาจทรงมีพระประสงค์รื้อฟื้นระบบราชาอาณาจักรแต่เพียงรูปแบบเท่านั้น มิได้ทรงสนพระทัยในเนื้อหาจริงจังแต่อย่างใด ตามตรรกะแล้ว การรื้อฟื้นระบบราชาอาณาจักรโดยเนื้อหา ซึ่งผูกพันกับการฟื้นฟูสถาบันพระมหากษัตริย์ ทำเนียบขุนนาง และระบบไพร่ให้เป็นไปตามอย่างธรรมเนียมเดิมโดยสมบูรณ์ ย่อมมีส่วนบั่นทอนพระราชอำนาจของพระเจ้าตากเป็นอย่างมาก ด้วยพระองค์มิได้มีเชื้อสายตระกูลผู้ดีอยุธยาเก่า ซึ่งมีความชอบธรรมสูงในการครองสถาบันกษัตริย์ พระเจ้าตากจำต้องแสดงอาณาบารมีส่วนพระองค์ เพื่อยกระดับให้ความชอบธรรมของพระองค์เหนือกว่าความชอบธรรมตามประเพณี ส่วนการฟื้นฟูโดยเนื้อหา ของทำเนียบขุนนาง และระบบไพร่เดิมนั้น เท่ากับเป็นการเสริมอำนาจทางการเมืองให้กับขุนนางในระบบ ในขณะที่เดียวกัน ก็ตัดรอนกำลังอำนาจของข้าหลวงคนสนิท ซึ่งเป็นลูกน้องที่พระองค์ไว้วางพระทัย สิ่งเหล่านี้ย่อมนำมาซึ่งความถดถอยของพระราชอำนาจเหนือราชาอาณาจักร

4.2 สังคมการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การฟื้นฟูราชาอาณาจักรอยุธยา

แม้นโยบายการปกครองของระบอบพระเจ้าตากจะมีผลดีในภาวะคับขัน แต่ก็ใช่ว่าจะเป็นอุปสรรคสำคัญที่กีดกันมิให้สยามฟื้นคืนเป็นราชาอาณาจักรอย่างแท้จริงได้ การขาดไร่ซึ่งอำนาจส่วนกลางอันเข้มแข็งที่จะควบคุมกลุ่มการเมืองน้อยใหญ่อย่างเป็นระบบ ทำให้สยามภายใต้ระบอบพระเจ้าตากเป็นราชาอาณาจักรที่เปราะบาง ไร้เสถียรภาพ และระส่ำระสาย ในเวลาเพียง 15 ปี ระบอบพระเจ้าตากก็ล่มสลาย กลุ่มขุนนางสายกรุงเก่าทำการรัฐประหาร โค่นอำนาจ รัฐบาลธนบุรี ‘เจ้าพระยาจักรี’ ผู้นำรัฐประหารปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เฉลิมพระนามว่า ‘พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก’ พร้อมกับสถาปนา ‘ราชวงศ์

จักรี' ขึ้นปกครองสยาม รัฐบาลใหม่ได้ย้ายศูนย์กลางการปกครองราชอาณาจักรจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามายังฝั่งตะวันออก และสร้างพระนครใหม่ที่นั่น

การเปลี่ยนแปลงทาง การเมืองครั้งนี้ หาใช่เพียง การสับชั้วอำนาจในหมู่ชนชั้นสูง อย่างที่เคยเกิดขึ้นหลาย ต่อหลายครั้งในกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น แต่อาจกล่าวได้ว่าเป็นการ ล้มล้างระบอบเดิม อย่างถอนราก ซึ่งเป็นผลสืบ ปลายของการต่อสู้ทางอุดมการณ์ระหว่างสองชั้วอำนาจมาเป็นเวลาหลายปี ในยามที่สยามมีพระมหากษัตริย์ ใหม่ ราชวงศ์ใหม่ นโยบายใหม่ และพระนครใหม่ ทว่า รูปแบบทางการเมืองการปกครองกลับ หวนย้อนคืนสู่อุดมคติสมัยอยุธยา ระบอบใหม่ได้พยายามลบหรือกลบเกลื่อนแทบทุกสิ่งทุกอย่างที่พระเจ้าตากสร้างขึ้น นับแต่ระบบสังคม ระบบการเมือง ระบบราชการ การราชสำนัก การศาสนา เมือง ศูนย์อำนาจ ตัวบุคคล ผู้เกี่ยวข้องกับปกครอง กระทั่งประวัติศาสตร์และความทรงจำ

ในทัศนะของผู้ปกครองใหม่ รัช สมัยของพระเจ้าตากคือยุคแห่งความเสื่อมโทรม เป็นภาคต่อของกสิณับแต่สิ้นกรุงศรีอยุธยา สิ่งที่ปฏิบัติกันในสมัยนั้นเป็นของ น่ารังเกียจ ที่ต้องละเลิกให้สิ้น รัฐบาลอนุรักษ์นิยมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประกาศรื้อฟื้น แบบแผนโบราณ ราชประเพณี อย่างเต็มที่ โดยมีจุดมุ่งหมาย หลักอยู่ที่ การสร้างสังคม ตามอุดมคติราชอาณาจักร ที่มีอันต้องขาดตอนไป ขึ้นมาใหม่ให้บริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้ฟื้นฟู และดำเนินแบบแผนของพระราชพิธีต่างๆ ให้ถูกต้องตามอย่างสมัยอยุธยา มีการประชุมผู้รู้แต่ง ตำราแบบธรรมเนียมของราชสำนัก จดคำให้การเกี่ยวกับพระราชพิธีครั้งกรุงเก่า คัดลอกตำราพระราชพิธีที่ยังหลงเหลืออยู่ตามหัวเมือง¹³ หรือจดพระราชพิธีที่ได้ทรงจัดขึ้นเป็นตำรา เช่น การรับแขกเมือง การแห่พระราชสาสน์ การแห่พระทราย เป็นต้น¹⁴ ด้วยเหตุขาดแคลนพราหมณ์ผู้ประกอบพิธี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์จากภาคใต้ เช่น จากนครศรีธรรมราช ไชยา พัทลุง เพชรบุรี¹⁵ และพราหมณ์เทศจากอินเดีย เข้ามารับสนองพระบรมราช

¹³ บำรุง คำเอก, รายงานการวิจัยเรื่องอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550): 33.

¹⁴ “ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนัก” และ “ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักตอนต้น” ใน *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2* (พระนคร: คลังวิทยา), เรียบเรียงจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550): 467. พระราชพิธีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ประกอบด้วย พิธีกรรมอันเกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีอินทราชาภิเษก พระราชพิธีเบาะพก พิธีกรรมด้านการปกครอง เช่น พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธียกเสาหลักเมือง และพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัล พระราชพิธีอาสาชวย พระราชพิธีไล่เรือ เป็นต้น

¹⁵ พราหมณ์จากภาคใต้ อาจสืบเชื้อสายมาจากพราหมณ์ไควนิกาย จากอินเดียตอนใต้ พราหมณ์เหล่านี้มักผ่านการบวชทวิชาติ ตามข้อปฏิบัติในศาสนา จึงสามารถประกอบพิธีกรรมได้ทั้งพิธีหลวงและพิธีราษฎร์, อ้างจาก บำรุง คำเอก, รายงานการวิจัยเรื่องอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550): 39.

โองการในราชสำนัก¹⁶ นอกจากนี้ ยังมีการรื้อฟื้นศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิม อย่างกว้างขวาง มี การชำระและรวบรวมวรรณคดีราชสำนัก การบำรุงแบบและบทละครนาฏกรรม การสร้างสรรค์งานศิลปะและสถาปัตยกรรม ประเพณี ตลอดจนการสร้างเครื่องราชูปโภค เช่น พระราชยาน และเรือพระที่นั่ง เป็นต้น

ในการฟื้นฟูระเบียบสังคม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้ชำระกฎหมายเก่า ที่มีมาแต่ครั้งอยุธยา แล้วรวบรวมเป็นประมวลกฎหมายขึ้น เรียกว่า ‘กฎหมายตราสามดวง’ ในการพระศาสนา ทรงโปรดฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดเก่าและสร้างวัดใหม่ขึ้นเป็นจำนวนมาก สังคายนาพระไตรปิฎก รวบรวมสืบหาตำรับตำราศาสนา และแปลคัมภีร์เป็นภาษาไทย ที่สำคัญ มีการออก ‘กฎหมายพระสงฆ์’ ขึ้นเพื่อควบคุมให้พระสงฆ์ประพฤติอยู่ในธรรมอันบริสุทธิ์¹⁷

การรื้อฟื้นแบบแผนราชอาณาจักร ตามอย่างอยุธยาทำให้เข้าใจกัน ในเบื้องต้นว่า สยามในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้หวนคืนสู่ครรลองสังคมประเพณีที่ดำรงอยู่ก่อนหน้านี้ อย่างสมบูรณ์ หลังจากที่ได้ละเลยมาระยะหนึ่ง สยามยุคนี้จึงมีความเป็นอยุธยาเป็นพื้นฐาน และมีความสืบเนื่องกับสยามยุคอยุธยา หรือกล่าวได้ว่า มีความแตกต่างไม่มากนักระหว่างสังคมรัตนโกสินทร์กับสังคมปลายอยุธยา อย่างไรก็ตาม งานวิชาการทางประวัติศาสตร์หลายชิ้น ที่นำเสนอในช่วงสองสามทศวรรษที่ผ่านมา กลับเผยให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ในหลากหลายมิติของราชอาณาจักรที่ถูกฟื้นฟูขึ้นใหม่ ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องอาทิเศรษฐกิจการค้า อุดมการณ์รัฐ และแนวคิดทางศาสนานั้นมีลักษณะเฉพาะตัวของยุคสมัย ซึ่งผิดแผกไปจากความเป็นอยุธยาเป็นอย่างมาก ดังนั้นจึงไม่อาจมองได้ว่า สังคมรัตนโกสินทร์ดำเนินรอยตามแบบแผนครั้งอยุธยาไปเสียทุกกระเบียด

¹⁶ ในการพระราชพิธี ลักษณะพิธีกรรมแบบพราหมณ์มีความโดดเด่นที่สุด และล้วนต้องมีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีทั้งสิ้น ในครั้งนั้น พระนครขาดแคลนเหล่าพราหมณ์ผู้ชำนาญการ เนื่องจากบ้านเมืองผ่านภัยสงครามและระส่ำระสายมาเนิ่นนาน ทั้งพระเจ้าตากก็ได้ทรงใส่พระทัยที่จะฟื้นฟูพระราชพิธีตามแบบแผนพราหมณ์-ฮินดูอย่างเต็มรูปแบบ แม้จะมีหลักฐานว่าได้มีการสร้างโบสถ์พราหมณ์ขึ้นที่เมืองธนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2323, จากบันทึกของนายอนอร์มัน บาร์ดเลต์, อ้างจากกาญจนา สุวรรณวงศ์, *วิถีชีวิต พิธีกรรม และการดำรงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มพราหมณ์ราชสำนักในสังคมไทย ศึกษากรณีเทวสถานโบสถ์พราหมณ์พระนคร* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523): 96. ด้วยหน้าที่อันเกี่ยวพันกับพระราชพิธีและพระมหากษัตริย์โดยตรง พราหมณ์ในราชสำนักจึงมีฐานะทางสังคมสูงส่ง และได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก พราหมณ์แต่ละคนจะได้รับพระราชทานราชทินนาม และถือศักดินาตามยศ พราหมณ์ในตำแหน่งพระมหาราชครู ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดของพราหมณ์ในราชสำนัก มีศักดินาถึงหนึ่งหมื่น

¹⁷ ความใส่พระทัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต่อแบบธรรมเนียมที่ถูกต้องของอยุธยานี้ปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์แล้ว อันที่จริงการสืบสวนและสร้างตำราแบบธรรมเนียมต่างๆ หลังกรุงแตกนั้น ใ้ว่าจะเริ่มกันในรัชสมัยของพระองค์ก็หาไม่ หากในรัชกาลพระเจ้าตากเองก็พบว่าได้กระทำกันอยู่เนืองๆ การสืบสวนและสร้างตำราแบบธรรมเนียมในสมัยพระเจ้าตากสวนใหญ่มักเกิดขึ้นในช่วงปลายรัชกาล ซึ่งเป็นเวลาที่พระราชอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าตากถดถอยไปมาก ขณะที่เจ้าพระยาจักรีมีอำนาจรุ่งเรืองขึ้น ในการสืบสวนและสร้างตำราเหล่านี้ เจ้าพระยาจักรีมักเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยเสมอ อาทิ เป็นผู้สนองรับสั่ง จึงทำให้เข้าใจไปได้ว่า เจ้าพระยาจักรีนั่นเองคือผู้กระตือรือร้นที่แท้จริงในการรื้อฟื้นขนบธรรมเนียมดังกล่าว, อ้างจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550): 468.

ผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์

นักประวัติศาสตร์หลายท่าน¹⁸ ลงความเห็นว่า ข้อสรุปอย่างฉาบฉวยที่ว่าสังคมต้นรัตนโกสินทร์ถอดแบบมาจากสังคมอยุธยา นั้นเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปจากข้อเท็จจริง จุดอ่อนของทฤษฎีความสืบเนื่องประการหนึ่งคือ การมองข้ามอิทธิพลของพลวัตทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วง 15 ปีของสมัยธนบุรีไปอย่างสิ้นเชิง และนำต้นรัตนโกสินทร์ไปผูกเข้ากับปลายอยุธยาทันที พลวัตทางสังคมในสมัยธนบุรี ย่อมต้องส่งผลกระทบต่อสภาพการณ์ในยุคต่อมาไม่มากก็น้อย และสิ่งนี้เองที่เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดโลกทัศน์ของคนในยุคต่อมา

จุดอ่อน ประการ ต่อมาที่ดูเหมือนจะสำคัญยิ่งกว่า คือ การ ละเลยที่จะพิจารณา ความแตกต่างด้านบุคลากร ที่ประกอบกันเป็นชนชั้นนำของสยามอันเป็นพลังหลักในการขับเคลื่อนทางสังคม หลังเสียกรุง ชนชั้นปกครองซึ่งหมายถึงราชวงศ์บ้านพลูหลวงและขุนนางผู้ใหญ่ได้ล้มตายในสงครามเป็นจำนวนมาก บางส่วนถูกจับเป็นเชลยพวกที่พอหนีได้ก็หลบหนี กระจัดกระจาย หายไป การณ์ดังกล่าวเปิดโอกาสให้ คนกลุ่มใหม่ ก้าวเข้ามาเป็นผู้ปกครองแทน เมื่อมีการสถาปนาราชอาณาจักรขึ้นอีกครั้ง ในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ ชนชั้นปกครองซึ่งหมายรวมทั้งเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ส่วนใหญ่มิได้มีเทือกเถาสูงส่งในโครงสร้างทางสังคมของอยุธยา หากมีชาติกำเนิดเป็นสามัญชน และ เป็นเพียงขุนนางชั้นรองในระบบราชการสมัยอยุธยา แทบทั้งสิ้น ที่สำคัญในบรรดาชนชั้นปกครองระดับสูงสุด มี จำนวนมากที่มีภูมิหลังเป็นข้าราชการ ภูธร อันองค์พระเจ้าตากเอง เมื่อครั้งก่อนเสียกรุง ดำรงยศเป็นพระยา ตำแหน่งเจ้าเมือง ซึ่ง ควรถือได้ว่าเป็นผู้มีสถานภาพทางสังคมค่อนข้างสูง ทว่าในขณะนั้น พระเจ้าตากรับราชการในหัวเมืองไกล ห่างจากศูนย์อำนาจของราชอาณาจักร ดังนั้นจึงอยู่ในฐานะขุนนางผู้น้อยในโครงสร้างอำนาจของอยุธยา ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น เชื่อกันว่าเมื่อก่อนเสียกรุง มียศเป็น หลวงยกกระบัตร (ทองด้วง) เมืองราชบุรี อย่างไรก็ตาม บางหลักฐานกลับบ่งชี้ว่าพระองค์ยังไม่เคยรับราชการใดเลย¹⁹ กระทั่งปี พ.ศ. 2311 ซึ่งเป็นปีหลังจากที่พระเจ้าตากทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สยามแล้ว²⁰ พระมหามนตรี²¹ ผู้เป็นน้องชาย ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมของพระเจ้าตาก เป็นผู้กราบบังคมทูลขอรับพี่ชายมาทำราชการด้วย ในแง่นี้ จะเห็นได้ว่า พระเจ้าตากกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต่างมิได้มีสถานภาพที่สูงส่งอะไรในระบบราชอาณาจักรเดิมเหมือนๆ กัน²²

¹⁸ เช่น David K. Wyatt, นิธิ เอียวศรีวงศ์, สายชล สัตยานุรักษ์ และชาญวิทย์ เกษตรศิริ

¹⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ปฐมวงศ์ในพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่อง* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2505)

²⁰ พงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 2479

²¹ เจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งต่อมาเป็นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท

²² พระมหากษัตริย์อยุธยาบางพระองค์ เช่น พระเจ้าปราสาททองและพระเพทราชา มีชาติภูมิเป็นสามัญชนก่อนที่จะขึ้นครองราชย์เช่นกัน แต่ทั้งสองพระองค์ต่างเคยเป็นขุนนางชั้นสูงที่มีอำนาจบริวารมาก นอกจากนี้ ยังมีเรื่องเล่าว่าพระเจ้าปราสาททองและพระเพทราชามีเชื้อสายกษัตริย์อีกด้วย

นอกจากเรื่องภูมิหลังทางราชการแล้ว ชนชั้นปกครองในสมัยธนบุรีและ สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ยังมีชาติภูมิเป็น ‘เลือดผสม’ ทั้งระหว่าต่าง เชื้อชาติและระหว่าต่าง ชนชั้น อย่างที่ทราบกันดีว่า ทั้งพระเจ้าตาก และ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต่างทรง เป็นลูกครึ่ง ด้วยกันทั้งคู่ พระเจ้าตาก ทรงมีบิดาเป็นจีน มารดาเป็นไทย ขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีมารดาเป็นจีน บิดามีเชื้อมอญ อย่างไรก็ตาม ในแง่ชาติตระกูล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะเหนือกว่าพระเจ้าตาก ด้วยพระองค์ทรง สืบสายมาจากตระกูลข้าราชการที่เป็นใหญ่ในสมัยอยุธยาหลายชั่วอายุคน ทั้งยังมีพ่อตาเป็นคนในตระกูล สูงสุดของราชบุรี อีกด้วย ขณะที่พระเจ้าน่าจะเป็นเพียงบุตรพ่อ ค้าเงินในหัวเมือง เมื่อเข้ามาเข้าสู่ยุคต้น รัตนโกสินทร์ ชนชั้นสูงให้ความสำคัญกับการสร้างความมั่นคงและความกลมเกลียวทางการเมืองเป็นอย่างมาก จึงได้สร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่ากันเองอย่างกว้างขวาง ในยุคนั้น หมูชนชั้นสูงมีการเกี่ยวดองอย่าง สลับซับซ้อน ทั้งระหว่าเจ้านายต่างสาย ระหว่าเจ้านายกับตระกูลขุนนางผู้ใหญ่ ระหว่าเจ้านายส่วนกลางกับ เจ้านายประเทศราช และระหว่าตระกูลขุนนางชั้นสูงต่างตระกูล พระมหากษัตริย์ต้นราชวงศ์จักรี ทุกพระองค์ ทรงรับสตรี จากราชสกุล ประเทศราช เช่น ล้านนา ลาว กัมพูชา และตระกูลขุนนาง ผู้ใหญ่เข้าเป็นพระสนม หลายคน ทั้งยังพระราชทานให้เป็นสนมของพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงอีกด้วย อันตระกูลขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าไป เกี่ยวดองกับเจ้านาย ระดับสูงนั้น หลายตระกูล มีรากเหง้ามาจากชนต่างชาติต่างภาษา เช่น บุนนาคมีเชื้อสาย เปอร์เซีย สิงหนเสนี สุจริตกุลและบุญยรัตพันธุ์ มีเชื้อสายพราหมณ์ คชเสนีมีเชื้อสายมอญ และ ไกรฤกษ์และ กัลยาณมิตรมีเชื้อสายจีน เป็นต้น²³ ฉะนั้น การเกี่ยวดองในหมูชนชั้นสูงจึงมีลักษณะเป็นทั้งการปะปนทางเชื้อ ชาติและชนชั้นในคราวเดียวกัน

อันที่จริง ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในหมูชนชั้นสูงไม่ใช่เรื่องแปลกอะไรในสมัยอยุธยา แต่การณ์กลับเป็นว่า ในภาพรวม ชนชั้นสูง สมัยต้นรัตนโกสินทร์มีค่านิยม ความนึกคิด โลกทัศน์ที่ออกจะผิดแผก ไปจากชนชั้นสูงรุ่น ก่อนมาก นิธิ เอียวศรีวงศ์²⁴ ชี้ว่า ชนชั้นสูงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น เข้าร่วมวงไพบูลย์การค้า ในตลาดโลก อย่างกว้างขวาง จึงมีบุคลิกกระเต๋ตไปทาง พ่อค้า และมีวัฒนธรรม โนม์เอียงในทางผสมผสานกับชาวบ้าน ขณะที่ชนชั้นสูงสมัยอยุธยา แม้จะค้าขายกับต่างประเทศมาตลอด แต่ก็ยังถือศักดิ์ ชั้นความขลังในแบบศักดิ์นา อย่างเหนียวแน่น และยังคงวัฒนธรรมหลงแยกขาดจากวัฒนธรรมราษฎร์อย่างชัดเจน ความแตกต่างของชน ชั้นสูงสองกลุ่ม ที่เห็นปรากฏ นี้แสดงนัยว่า ทฤษฎีความสืบเนื่อง มีจุดอ่อนอีกประการ ก็คือ การมองข้ามเหตุ

²³ ปิยนาด บุนนาค, *โลกทัศน์และภูมิปัญญาทางการเมืองของขุนนางก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435*, (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539)

²⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2555)

ปัจจัยเฉพาะทั้งในแง่กาลและเทศะ รวมทั้งเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏมีในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งย่อมต้องมีข้อแตกต่างไปจากสิ่งที่เกิดขึ้นครั้งปลายอยุธยา

เมื่อพิจารณาด้านภูมิหลังและชาติตระกูลแล้ว จะเห็นได้ว่าชนชั้นสูงรุ่นหลังอยุธยาไม่เพียงแต่มีเหตุจูงใจที่จะรื้อฟื้นความเป็นอยุธยา กลับคืนมาเท่านั้น หากยังมีความจำเป็นที่จะต้องตัดขาดจากความเป็นอยุธยาในแง่มุมที่สำคัญอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มิได้เป็นหน่อเนื้อชาติโดยชาติกำเนิด หากเป็นสามัญชนที่ไต่เต้าขึ้นเป็นกษัตริย์โดยการไต่เต้าขึ้นเป็นกษัตริย์โดยการใช้กำลังยึดอำนาจ เมื่อครั้งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทำการรัฐประหาร รพระเจ้าตาก โดยอ้างความไม่ชอบธรรมเนื่องจากประพฤติดุจจริตต่อชนบทรณนิยมโบราณ แต่พระองค์เองกลับมีอาจแสดงความชอบธรรมในการปราบดาภิเษกขึ้นแทนพระเจ้าตาก โดยอ้างแบบแผนเดิมของอยุธยาซึ่งอิงกับการสืบทอดทางสายโลหิตได้ สิ่งนี้คือความขัดแย้งที่เห็นได้ชัดระหว่างความปรารถนาในการสืบทอด กับความจำเป็นที่จะต้องตัดขาดจากราชอาณาจักรอยุธยา ในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเลือกที่จะตัดขาดอย่างเปิดเผย ดังจะเห็นร่องรอยปรากฏในพระราชพงศาวดารที่ชำระในรัชสมัยของพระองค์ ที่มุ่งประณามราชวงศ์บ้านพลูหลวงเสีย ยิ่งกว่าพระเจ้าตาก ทั้งยังชำระให้พระเพทราชาต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง เป็นสามัญชนที่มีญาติเครืออยู่หัวเมืองสุพรรณบุรี ทั้งๆ ที่พระราชพงศาวดารฉบับก่อนหน้าพยายามบอกว่าพระเพทราชาทรงเกี่ยวดองกับวงศ์วานกษัตริย์ การทำเช่นนี้ก็เพื่อชี้แนะว่า การขึ้นครองราชย์ของสามัญชนก็มีปรากฏในสมัยอยุธยาเช่นกัน และพระมหากษัตริย์อยุธยาผู้สืบทอดสันตติวงศ์ราชวงศ์สุดท้ายมิได้ตั้งอยู่ในธรรมจึงหมดสิ้นบารมี ดังนั้นจึงเป็นเรื่องชอบธรรมแล้วที่ผู้มีบารมีสูงกว่าเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะได้ขึ้นครองราชย์ต่อไป

สภาพทางเศรษฐกิจสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์²⁵

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองในภูมิภาคในพุทธศตวรรษที่ 24²⁶ ส่งผลกระทบต่อสภาพการณ์ในสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง กระแสการค้าเสรีที่ชาติตะวันตกผลักดันอย่างแข็งขันได้จุดดิ่งสยามเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าที่โยงใย ระดับโลกอย่าง แนบแน่นกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต นโยบายเปิดประตูการค้าของราชวงศ์ชิงทำให้การค้าจีน-สยามคึกคักขึ้นเป็นอย่างมาก เทคโนโลยีการเดินทางเรือแบบใหม่ด้วยกำปั่นฝรั่งเพิ่มประสิทธิภาพการขนส่งสินค้า ทางทะเล ดังนั้นจึง ส่งเสริม ความคล่องตัวและความคุ้มค่า ในกิจกรรมการค้าข้ามชาติ ด้วยเงื่อนไขเชิงเศรษฐกิจการเมืองของภูมิภาค ที่ผันแปรไปดังกล่าว เศรษฐกิจสยามในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของยุค รัตนโกสินทร์ได้ปรับตัวจนเปลี่ยนโฉมไปมาจากสภาพการณ์ สมัยอยุธยา สิ่ง

²⁵ เรียบเรียงจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2555)

²⁶ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับสถานการณ์ในช่วงนี้ได้ใน ผนวก 4

เห็นได้ชัดก็คือ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สินค้าที่ไหลเวียน ในการค้าต่างประเทศ ทั้งมี ปริมาณ มากกว่า และ หลากหลายชนิดกว่าที่ค้าขายกันในสมัยอยุธยา²⁷ นอกจากนี้ ประเภทของสินค้ายังเปลี่ยนแปลงไปอีกด้วย ใน สมัยต้นอยุธยา การค้าขายกับต่างชาติเน้นหนักไปที่ ‘สินค้าส่งผ่าน’ เป็นหลัก สยามทำตัวเป็นคนกลางโดย นำเข้าสินค้าจากแหล่งผลิต ในที่หนึ่งและส่งออกไปยังตลาด ในอีกที่หนึ่ง ดังนั้น กรุงศรีอยุธยาจึงเป็นแหล่งรวม สินค้าจากทุกสารทิศ เช่น ของป่าจากล้านนา กัมพูชา ลาว ผลิตภัณฑ์จากจีน ญี่ปุ่น เครื่องเทศจากอินโดนีเซีย ตลอดจนสินค้าอื่นๆ จากดินแดนแถบมหาสมุทรอินเดีย พอปลายอยุธยา การค้าแบบส่งผ่านด้วยความสำคัญ ลง ขณะที่สินค้าที่ผลิตในประเทศ ซึ่งได้จากส่วย เช่น ของป่า และหนังสัตว์ มีความสำคัญขึ้น ครั้นถึงต้น รัตนโกสินทร์ สินค้าส่งออกสำคัญกลับมีใช้ทั้งประเภทส่งผ่านและส่วย แต่เป็นสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรมซึ่ง ต้องผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อน ขึ้น และใช้แรงงานเพิ่มขึ้นในขั้นตอนการผลิต เช่น น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ดิบบุก ปลาแห้ง เรือสำเภา และข้าว เป็นต้น สินค้าเหล่านี้มักผลิตขึ้นโดยมุ่งขายให้ตลาดโดยตรง มิได้เป็นของที่ ขนขึ้นสูงชูดริตมาจากส่วย หรือเป็นส่วนเกินจากการผลิตแบบยังชีพ

การค้าต่างประเทศ สำคัญต่อความอยู่รอดของรัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ ยิ่งกว่ารัฐบาลในสมัยอยุธยา สาเหตุ หลักๆ เป็นเพราะ ระบบไพร่เสื่อมลง กลไกควบคุมแรงงานไม่อาจทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไพร่หลบหนี เกณฑ์ กันเป็นจำ นวนมากจนรัฐขาดแรงงาน ส่วยลดลง และ รายได้ ถดถอย ขณะเดียวกัน รัฐบาลต้น รัตนโกสินทร์ก็ ต้องพึ่งแรงงานรับจ้างมากขึ้น ที่เป็นเช่นนี้ ไม่เพียงเพื่อแก้ปัญหาขาดแคลน แรงงานไพร่เท่านั้น แต่รัฐบาลเองยังเห็นประจักษ์ว่าแรงงานรับจ้างทำงานมีประสิทธิภาพกว่าแรงงานไพร่มากนัก การจ้างแรงงาน จึงเป็นทางออก ที่เหมาะสมกว่าในอันที่จะ ผลักดัน ให้งานการของรัฐสำเร็จ ลุล่วงไปด้วยดี การลดลงของ ผลประโยชน์จากไพร่ และการจ้างแรงงานเพิ่มทำให้รัฐตกอยู่ในฐานะขาดสน จึง ต้องการเงินตราเป็นจำนวนมาก เพื่อหล่อเลี้ยงให้กิจของรัฐดำเนินต่อไปได้ เนื่องจากในยุคนั้น การค้าต่างประเทศคือ แหล่งที่มาของเงินตราที่ สำคัญ รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์จึง ต้องพึ่งพา กิจกรรมค้าขายกับต ่างชาติ เพื่อหาเงินเข้าหลวง อย่างไม่อาจ หลีกเลี้ยง ลักษณะพึ่งพาดังกล่าวเป็นมูลเหตุสำคัญที่จูงใจให้รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์เอาใจใส่ที่จะบำรุงส่งเสริม การค้าระหว่างประเทศให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งเสียกว่าในสมัยอยุธยา

รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ถือ ประโยชน์จากการค้าต่างประเทศด้วยวิธีการที่ผิดแผกจากแบบแผนในสมัยอยุธยา เป็นอย่างมาก ในสมัยอยุธยา รัฐบาล หารายได้ด้วย 2 วิธีการหลักคือ การผูกขาดสินค้า และการค้าสำเภา วิธีการทั้งสองนั้นคือการชูดริตหรือทำกำไรจากการค้าโดยตรง ซึ่งดูจะเหมาะสมกับการค้าสินค้าประเภทส่งผ่าน

²⁷ Viraphol Sarasin, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853* (Cambridge: Council on East Asian Studies, Harvard University, 1977)

และส่วยซึ่งแทบมิได้ผ่านกระบวนการผลิตใดๆ เพิ่มเติม พอมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รัฐบาลยังคงหารายได้จากการค้าสำเภาอย่างเป็นลำดับ แต่ลดการผูกขาดสินค้าลงเป็นลำดับ และหันไปเน้นเก็บภาษีในการผลิตสินค้าเพื่อตลาดแทน เช่น ภาษีพืชผล ภาษีเหมืองแร่ เป็นต้น การค้าต่างประเทศ ที่ผูกพันกับการส่งออกสินค้า การเกษตรและอุตสาหกรรมขั้นปฐมเปิดโอกาสให้รัฐชู้ตริตได้ที่ขั้นตอนการผลิต ทั้งยังได้ประโยชน์เพิ่มเติมจากกิจกรรมการขนส่งสินค้าโดยการเก็บภาษีปากเรือและขนอน

การเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกเปิดตลาดอันกว้างขวางให้กับสินค้าจากสยาม ความต้องการที่มาพร้อมกับตลาดที่ใหญ่ขึ้นกระตุ้น การผลิต ในประเทศ ให้เพิ่มขึ้นตามกันไป และก่อให้เกิดรูปแบบ การผลิต เพื่อการส่งออก โดยเฉพาะ สิ่งนี้เองที่ทำให้เศรษฐกิจสยามในต้นรัตนโกสินทร์เริ่มมีลักษณะเป็น ‘เศรษฐกิจส่งออก’ ‘เศรษฐกิจเงินตรา’ และ ‘เศรษฐกิจเพื่อตลาด’ จะเห็นได้ว่า สภาพเศรษฐกิจของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้เบี่ยงเบนไปจากแบบแผนที่เคยเป็นครั้งอยุธยา แม้ว่าเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว และระบบศักดินาจะคงดำรงอยู่ และเป็นพื้นฐานที่สำคัญของสังคม ทว่าเศรษฐกิจใหม่ที่ผูกพันกับการค้าต่างประเทศ การผลิตเพื่อตลาด และการแลกเปลี่ยนโดยใช้เงินตราก็เริ่มขยายตัวอย่างกว้างขวาง อันการค้าต่างประเทศ ตลาด และเงินตรานั้นมิใช่ว่าจะไม่สำคัญในสมัยอยุธยา อันที่จริง ในช่วงปลายอยุธยา การค้ากับต่างประเทศรุ่งเรืองดี มีตลาดค้าขายตามชุมชนมากมาย และเงินตราก็เริ่มสะพัดในมือประชาชน แต่ขอบเขตของเศรษฐกิจแบบนี้ยังจำกัดมากทั้งในเชิงประชากรและพื้นที่ การค้าที่พึ่งพาสินค้าส่งออกและส่วยมิได้ก่อให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่อเนื่อง ปริมาณสินค้าส่งออกที่ยังมีไม่มากมิได้กระตุ้นให้เกิดการผลิตส่วนเกิน การค้าขายแลกเปลี่ยน และการกระจายผลผลิตภายในประเทศเพิ่มขึ้นจนจุดให้ประชาชนจำนวนมากเข้าร่วมในเศรษฐกิจส่งออกแต่อย่างใด ส่วนตลาดในสมัยอยุธยาก็ยังมีลักษณะเป็นเพียงสถานที่ทางกายภาพที่ผู้ผลิตกับ ผู้บริโภคพบปะซื้อขายแลกเปลี่ยนกันโดยตรงเท่านั้น มิใช่ตลาดที่หมายรวมถึงตลาดที่เป็นเครือข่ายการค้าผ่านคนกลางซึ่งครอบคลุมพื้นที่กว้างขวางโดยที่ผู้ผลิตกับผู้บริโภคไม่จำเป็นต้องพบเจอกันเหมือนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะเป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือพ่อค้าชาวจีนที่ผูกพันกับระบบราชการ ล้วนต้องการรักษาสภาพเศรษฐกิจลูกผสมที่คาบเกี่ยวกันระหว่างแบบเก่ากับแบบใหม่ไว้ ทั้งนี้เนื่องจากต่างได้ประโยชน์จากการเติบโตของเศรษฐกิจแบบนี้มากที่สุด เจ้าและขุนนาง ใช้ประโยชน์จากการแรงงานไพร่ในสังกัดของตนเพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าราคาถูก หรือสินค้าได้เปล่า นำไปขายทำกำไร และยังอาศัยกลไกราชการส่งเสริมการค้าของตน ส่วนพ่อค้าจีนก็แอบอิงกับระบบศักดินาเพื่อให้ได้รับอภิสิทธิ์ในการทำธุรกิจ

การที่กลุ่มผู้ปกครองใหม่มีรากมาจากตระกูลขุนนางส่วนกลาง ซึ่งเงินจืดในการค้าขายกับต่างประเทศมาหลายชั่วอายุคน ทำให้คนเหล่านี้เห็นช่องทางในการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าระดับภูมิภาคที่กำลัง

เปลี่ยนแปลง และพร้อมที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการถือประโยชน์ โดยไม่ยึดติดกับจารีตประเพณี และแบบแผนปฏิบัติที่เคยมีมา พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีให้ความสำคัญกับการค้า สำเนาและการส่งออกสินค้าเกษตรอุตสาหกรรมเป็นอย่างมาก การค้าสำเนาหลวงได้รับการส่งเสริมอย่างคึกคัก การที่การค้าสำเนาเป็นแหล่งรายได้ของตระกูลอยู่ก่อนแล้ว สิ่งนี้ย่อมใช้เป็นทางหารรายได้แก่ท้องพระคลังได้ดุจเดียวกัน นอกจากนี้รัฐบาลยังเปิดโอกาสให้เอกชน เช่น ชุนนา และชาวจีน ทำการค้าสำเนาคู่กันไปกับของหลวงอย่างเต็มที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างเจ้านาย ชุนนางและพ่อค้า ทั้งด้วยการเกี่ยวดอง การเป็นมิตรสหาย หรือการอุปถัมภ์ ทำให้ไม่มีเหตุที่จะต้องกีดกันกัน ที่สำคัญ รัฐบาลได้ประโยชน์จากการมีผู้ค้ามากรายในเศรษฐกิจ เพราะเมื่อใดที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีมากขึ้น รัฐบาลก็จะยิ่งมีรายได้เพิ่มพูน ทั้งจากภาษีการผลิต ภาษีการค้า ค่าผ่านทาง ตลอดจนภาษีที่เก็บจากราษฎรในรูปผูกปี และค่าราชการ

เมื่อการค้ากลายเป็นกิจกรรมที่ได้รับการส่งเสริม ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงมิได้มองว่าการหาโภคทรัพย์โดยการค้าขายหรือการผลิตเพื่อขายเป็นเรื่องเสื่อมเสียเกียรติยศวงศ์ตระกูลแต่อย่างใด ตรงกันข้าม หากผู้ใดมั่งคั่งจากการค้าการผลิตวงศ์ตระกูลของเขากลับได้รับการยกย่อง การแสดงออกถึงความมั่งคั่งปรากฏให้เห็นในแบบแผนการบริโภคของชนชั้นสูงซึ่งนิยมใช้ของมีราคาผลิตในต่างประเทศ และปลูกเรือนอยู่อาศัยให้โอ้อ่า รวมไปถึงการอุทิศให้พระศาสนาด้วยการสร้างวัดวาอารามอันใหญ่โต แม้พฤติกรรมเหล่านี้อาจดูไม่ต่างนักกับที่ชนชั้นสูงสมัยอยุธยากระทำ แต่ที่ผิดกันก็คือ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น ผู้ที่มั่งคั่งพอจะกระทำเรื่องดังกล่าวได้ทวีจำนวนขึ้นเป็นอย่างมาก สิ่งนี้เป็นดัชนีชี้วัดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของยุคที่ตืออย่างหนึ่ง

แม้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สามัญชนส่วนใหญ่ในสยามยังคงทำมาหากินแบบพอเลี้ยงตัวเอง แต่วิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ก็เริ่มแพร่กระจายไปสู่กลุ่มคนกลุ่มใหญ่ขึ้นเรื่อยๆ ชนชั้นสูงเข้าร่วมเศรษฐกิจวิถีใหม่อย่างกระตือรือร้น พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนางต่างทำการค้ากับต่างประเทศโดยตรง โดยเป็นเจ้าของสำเนาหรือเจ้าของระวางบนสำเนา สำเนาของชนชั้นสูงบรรทุก สินค้าที่ได้จากส่วยและ แรงงานไพร่ รวมทั้งสินค้าที่ซื้อหาจากภายในประเทศ ออกไปขายยังต่างประเทศและทำกำไรเข้าท้องพระคลัง หรือเข้าพกเข้าห่อผู้เป็นเจ้าของสำเนาหรือระวางสำเนา ชุนนางผู้ใหญ่กุมตำแหน่งในกรมพระคลังไว้อย่างเหนียวแน่นเพราะให้ประโยชน์โดยตรงต่อกิจการค้าขายของตน นอกจากนี้ยังมีชนชั้นสูงจำนวนหนึ่งใช้แรงงานไพร่ในสังกัดของตนทำไร่ขนาดใหญ่ผลิตกาแฟและข้าวส่งออก

ชาวจีนในสยามจำนวนมาก ทั้งที่มีบรรดาศักดิ์ในระบบราชการ และที่อยู่นอกระบบราชการเข้าร่วมเศรษฐกิจใหม่ในหลากหลายวิถีทาง บ้างก็ร่วมค้าสำเนากับเจ้านายและขุนนาง บ้างก็ค้าสำเนาอิสระแต่คงเสนอผลประโยชน์ให้ชนชั้นนำ ชาวจีนได้บุกเบิกการผลิตเพื่อส่งออกหลายอย่าง เช่น การทำไร่ยาสูบและพริกไทย การทำน้ำตาล

จากอ้อย การทำเหมืองดีบุก การหลอมเหล็กและผลิตเครื่องเหล็ก การทำประมง และการต่อเรือ ชาวจีนเป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจสยามสู่วิ ถิตลาดและเงินตรา นโยบายเปิด ดประเทศต้อนรับแรงงานต่างชาติ ประจวบกับสถานการณ์ยากแค้นในจีนที่ ผลักดันให้พลเมืองตาม ชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกเฉียงใต้อพยพออกจากประเทศในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ส่งผลให้ชาวจีนหลั่งไหลเข้าสู่สยามเป็นจำนวนมาก ชาวจีนเพิ่มจำนวนขึ้นจน กลายเป็นประชากร กลุ่มใหญ่ในหลายท้องที่ของสยาม โดยเฉพาะในเขตเมือง ชนชั้นนำของสยามส่งเสริมการอพยพ เข้าของชาวจีนอย่างแข็งขัน คนจีนให้ประโยชน์แก่ชนชั้นนำอย่างน้อย 2 ประการ ประการแรก แรงงานรับจ้างชาวจีนคือทางออกของปัญหาการขาดแคลนแรงงาน และแรงงานด้อยคุณภาพในประเทศ อันเนื่องมาจากการที่แรงงานเกณฑ์ลดจำนวนลงและส่วนใหญ่เฉื่อยชาต่อการทำงาน ประการที่สอง ชนชั้นนำใช้ชาวจีนเป็นเครื่องมือในการแสวงหาโภคทรัพย์จากการค้า นอกเหนือจากการคุมไพร่ รัฐบาลหารายได้เป็นเงินตราเข้าท้องพระคลังโดยการเก็บภาษี ‘ผูกปี้’ เป็นตัวเงินจากคนจีน ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้มีเงินสดในมือมากกว่าประชาชนพวกอื่นๆ เนื่องจากล้นหาเลี้ยงชีพในเศรษฐกิจเงินตราด้วยการรับจ้างหรือค้าขาย มิใช่อยู่ในเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองเยี่ยงราษฎร ทั่วไป รัฐบาลมิได้เกณฑ์แรงงานชาวจีน และควบคุมไว้ในกรมกอง แต่ปล่อยให้หากินเป็นอิสระ และเดินทางไปได้ทั่วประเทศ การทำเช่นนี้ส่งผลให้ชาวจีนได้โอกาสทางเศรษฐกิจเหนือคนกลุ่มอื่น หมายความว่า ชาวจีนมีช่องทางแสวงหากำไรและสร้างโภคทรัพย์ใส่ตัวได้อย่างเป็นอิสระกว่าส่วนชนชั้นนำในฐานะผู้ให้โอกาสและผู้เกื้อหนุน กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวจีน ก็คอยเรียกรับผลประโยชน์จากผลกำไรที่ชาวจีนสะสมได้จุนอีกต่อหนึ่ง ชนชั้นสูงมีวิธีการเรียกรับผลประโยชน์ทั้งในระบบและนอกระบบวิธีการในระบบได้แก่การเรียกเก็บภาษี การผลิต การค้าขาย และการผ่านทางดั่งที่เอ่ยถึง ก่อนหน้านี้ ในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 รัฐบาลได้นำวิธีการจัดเก็บภาษีแบบใหม่ อันได้แก่ ‘ระบบเจ้าภาษีนายอากร’ และ ‘ระบบเหมาเมือง’ ซึ่งลอกเลียนมาจากจีนมาใช้ในประเทศ เจ้าภาษีนายอากรจัดเก็บภาษีตามประเภทกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ขณะที่เจ้าเมืองจัดเก็บภาษีตามขอบเขตพื้นที่ ตามหลักการแล้ว วิธีการทั้งสองช่วยให้รัฐได้รายรับที่แน่นอน ทั้งยังไม่ต้องไปข้องเกี่ยวกับขั้นตอนการจัดเก็บที่ยุ่งยาก รัฐบาลเปิดให้เอกชนเข้าประมูล ผู้ที่ให้ผลประโยชน์แก่หลวงมากที่สุดจะเป็นผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภาษีนายอากร หรือเจ้าเมือง โดยปกติแล้ว ผู้ที่ชนะการประมูลแทบทั้งหมด จะเป็นคนจีน วิธีการดังกล่าวแท้จริงแล้ว ก็คือการขูดรีดโดยระบบราชการ ที่มีคนจีนเป็นกลไกนั่นเอง ส่วนวิธีการนอกระบบ นั้น คือการปันผลประโยชน์นอกระบบราชการที่พ่อค้าเงินเสนอให้ชนชั้นสูงเป็นการตอบแทนที่ช่วยคุ้มครองและอำนวยความสะดวกให้กับการทำธุรกิจของตน

พลังทางเศรษฐกิจของชาวจีน ในสยามมิได้เกิดขึ้นเพราะการได้ประกอบกิจการขนาดใหญ่ เช่น การค้าส่งออก การทำไร่ปลูกพืชผลเศรษฐกิจ การต่อเรือ และการเป็นผู้จัดเก็บภาษี เท่านั้น แต่ยังรวมถึงการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจขนาดเล็กๆ ของคนจีนเป็นจำนวนมากอีกด้วย กิจกรรมเหล่านี้ ได้แก่ การค้าขายของพ่อค้าราย

ย่อย การทำเกษตรรายย่อย การเป็นแรงงานในการก่อสร้าง การเกษตร และการอุตสาหกรรม เป็นต้น พ่อค้าจีนรายย่อยของจีนแทรกซึมไปตามหัวเมืองและหมู่บ้านชนบทแทบทุกที่ การทำกำไรด้วยการซื้อมาขายไปได้สร้างสายใยทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงระหว่างต่างประเทศกับท้องถิ่น และระหว่างต่างท้องถิ่นเข้าด้วยกัน พ่อค้าจีนซื้ออาหารรวบรวม ผลผลิตจากท้องถิ่นต่างๆ ซึ่ง เป็นที่ต้องการของตลาดต่างแดน โดยเฉพาะจีน เช่น พริกไทย งาช้าง ไม้ฝาง เปลือกปะโลง กฤษณา แล้วส่งออกไปขายนอกประเทศ และ จัดซื้อผลผลิต ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ข้าว ผ้า เกลือ แล้วนำไปขายในพื้นที่ที่ประชากรส่วนใหญ่อยู่นอก ระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว เช่น เมือง แหล่งผลิตน้ำตาล เหมืองเหล็ก และเหมืองดีบุก ขณะเดียวกัน พ่อค้าจีนก็นำสินค้า ต่างประเทศที่เป็นที่ต้องการในประเทศ เช่น ชา พัด ร่ม กระจาด ภูผา ผ้าแพร เครื่องถ้วย กระเบื้อง ไหมจีน ฝ้ายเนื้อดี งาช้าง แกะสลัก พัดขนนก ผลไม้แห้ง เครื่องทองรูปพรรณ กระจายออกขาย ให้ชาวบ้านชาวเมือง ในท้องถิ่นต่างๆ พ่อค้าจีนได้สร้างเครือข่ายการค้าอันซับซ้อน เป็นลำดับขั้นและแตกขยายไปทั่วทุกหัวระแหง พ่อค้าเร่ชอกซอนเข้าไปรับซื้อหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับผลผลิตต่างๆ ถึงแหล่งผลิต จากนั้นก็ขายต่อให้พ่อค้าระดับกลางตามหัวเมือง ซึ่งจะขายให้ พ่อค้าสำเภา รายใหญ่ ในกรุงเทพมหานคร อีกทอดหนึ่ง พ่อค้าสำเภาจะเป็นผู้ นำผลผลิตเหล่านี้ส่งออกไปขายในต่างประเทศเป็นขั้นตอนสุดท้าย

ชาวไทยจำนวนไม่น้อยได้ละทิ้งวิถีชีวิตแบบยังชีพและหันไปปลูกอ้อย และพริกไทยขาย บ้างก็ไปเป็นแรงงานในเหมืองเพื่อหาเงินเลี้ยงชีวิต การที่รัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์ลดเวลาเข้าเวรราชการของไพร่จาก 6 เดือนเป็น 4 เดือนต่อปี ทำให้มีแรงงานเพื่อการผลิตสินค้าส่งออกเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตาม ชาวไทยส่วนใหญ่ยังคงผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเป็นพื้นฐาน แต่พืชผลบางอย่าง เช่น ข้าวนั้นได้มีการปลูกเพื่อตลาดควบคู่ไปกับการผลิตเลี้ยงตัว ในกรณีของข้าว แม้ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 จะไม่ใช่สินค้าออกที่สำคัญ แต่เนื่องจาก ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้เกิดกลุ่มคนนอกภาคการผลิตแบบเลี้ยงตัวขึ้นเป็นจำนวนมาก ความต้องการภายในประเทศก็มากขึ้นตามไปด้วย ชาวนา ต้องผลิตส่วนเกินมากขึ้นเพื่อเลี้ยงพลเมืองส่วนนี้ ส่วนเกินดังกล่าวนี้เองที่ออกสู่ตลาด

เศรษฐกิจใหม่ไม่เพียงขยายตัวออกไปในเชิงประชากรเท่านั้น แต่ยังขยายตัวเชิงพื้นที่อีกด้วย พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือบางปลาสร้อย บางปะกง แปรดริ้ว และจันทบุรีกลายเป็นแหล่งปลูกพืชส่งออกสำคัญ เช่น อ้อย ยาสูบ พริกไทย และกาแฟ พื้นที่แถบนครไชยศรีมีการปลูกอ้อยทำน้ำตาลเป็นลำสาน พื้นที่ภาคใต้แถวกลางไชยา ชุมพร พังงา เป็นแหล่งทำเหมืองดีบุก พื้นที่ทางเหนือแถวนครสวรรค์ พิชณุโลก ระแหง ตาก เป็นแหล่งทำเหมืองเหล็ก ส่วนพื้นที่ตามลำน้ำเจ้าพระยาแถบกรุงเทพมหานครเป็นแหล่งต่อเรือสำเภา

4.3 อุดมการณ์รัฐในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์

พุทธศาสนา

สถานการณ์ภายในและภายนอก ประเทศที่เป็นพลวัตนับตั้งแต่เสียกรุง ตลอดจน ภูมิหลังทางราช การและชาติ ตระกูลของกลุ่มผู้ปกครองซึ่งผดแผก ไปจากผู้ปกครองสมัยปลายอยุธยาได้ รั้งสรรคให้เกิดโลกทัศน์ คติ ค่านิยม และวัฒนธรรมใหม่ๆ ขึ้นใน สังคมต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นสูง ความเปลี่ยนแปลง ดังกล่าว ปรากฏให้เห็นได้ในความเปลี่ยนแปลงเชิงอุดมการณ์ของรัฐ แม้พุทธศาสนาจะยังคงเป็นอุดมการณ์ของรัฐอย่าง มั่นคงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ต่าง กับสมัยอยุธยา ซึ่งหากมองโดยผิวเผินแล้วอุดมการณ์ของสองยุคสมัย น่าจะมีความสืบเนื่องกัน ทว่าเมื่อพินิจพิเคราะห์ลงไปก็จะพบว่า การประกอบกิจการทางศาสนาอย่างแข็งขัน ของ ผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะเป็นการเก็บรวบรวมคัมภีร์ทางศาสนาก็ดี การสังคายนาพระไตรปิฎก ก็ ดี การชำระคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์ ก็ดี หรือการออกกฎหมายสงฆ์ก็ดี หาได้ กระทำเพื่อฟื้นฟูพุทธศาสนาให้กลับมี สภาพบริสุทธิ์สมบูรณ์ดังเดิม ตามที่เชื่อกันว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ในสมัยอยุธยาไม่ แต่เป็นไปเพื่อเสริมสร้างความชอบ ธรรมให้กับราชวงศ์ใหม่ พร้อมๆ ไปกับการ ‘เปลี่ยนแปลง’ ความคิดทางศาสนาของสมัยอยุธยา²⁸

พระเจ้าตาก และ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีกำเนิดจากสามัญชนเช่นเดียวกัน นั้น ดังนั้น อุดมการณ์รัฐที่จะอธิบายสิทธิธรรมในการก้าวขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์สยามได้ จึงไม่อาจเป็นเรื่องของการ จรรโลงความศักดิ์สิทธิ์ของระบบกษัตริย์ หรือ การอ้างสายสัมพันธ์กับราชวงศ์อยุธยา ได้ ทางเลือกในการสร้าง ความชอบธรรมของพระ มหากษัตริย์ทั้งสองก็ คือ การอ้างบุญบารมี และการพิสูจน์ความสามารถในการ ประกอบภารกิจค้าชูพระพุทธศาสนา ในแง่นี้ สมควรมองได้ว่า อุดมการณ์ของรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์น่าจะ สืบเนื่องจากอุดมการณ์ของรัฐในสมัยธนบุรีมากกว่าในสมัยอยุธยาอย่างที่เคยเข้าใจกันมา

ผู้ปกครองสมัย ธนบุรีและ ต้นรัตนโกสินทร์ ใช้พุทธศาสนาเป็นแกนกลางในการอธิบายความชอบธรรมของการ ปกครอง ตามคำสอนในพุทธศาสนา จุดหมายสุดท้ายของชีวิตคือนิพพาน ชีวิตในปัจจุบันเป็นเพียงทางผ่านไป ยังปลายทางแห่งนิพพานเท่านั้น มนุษย์ต้องสั่งสมบารมียิ่งๆ ขึ้นในแต่ละชาติกระทั่งสูงสุดจึงจะบรรลุนิพพาน รัฐมีหน้าที่บำรุงศาสนา ดูแลประชาชนให้อยู่ในศีลธรรมเพื่อจะได้สั่งสมบารมีของตนให้ได้มาก ในแง่นี้ รัฐจึงมี อยู่นี่เพื่อเป็นบันไดสำหรับบุคคลได้สั่งสมบารมีไปสู่นิพพานในวันหนึ่งข้างหน้า ข้าหรือเร็วตามบารมีของแต่ละ บุคคลที่ได้สั่งสมมา และพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์ผู้นำมาซึ่งความสุขทั้งทางโลกและทางธรรม

²⁸ สายชล วรรณรัตน์, *พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก* (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

แก่ประชาชน ในทัศนะของผู้ปกครองสมัย ธนบุรีและ ต้นรัตนโกสินทร์ รัฐมีหน้าที่ดูแลสวัสดิภาพทางจิตวิญญาณของประชาชน ผู้ปกครอง ได้มิได้ทำหน้าที่ดังกล่าวยอม หมดสิทธิการเป็นผู้ปกครองไปโดยปริยาย ทัศนะทำนองนี้ปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสของพระเจ้าตากที่สื่อว่า พระมหากษัตริย์มิได้มีหน้าที่จำกัดอยู่แค่อยกยอพระบวรพุทธศาสนา โดยการปฏิบัติภารกิจ อุปถัมภ์สถาบันศาสนาเท่านั้น หากแต่พระองค์ยังต้องปฏิบัติภารกิจที่มุ่งหมายเพื่อการบรรลุถึงโพธิญาณ อีกด้วย อันที่จริง พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยา ก็ประกาศแนวทางทำนองเดียวกันนี้เช่นกัน แต่สิ่งที่ต่างไปก็คือ พระเจ้าตากและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มิเพียงอ้างอิงถึงเรื่องดังกล่าวแต่ในทางทฤษฎี หากทั้งสองพระองค์ทรงนำแนวคิดไปปฏิบัติอย่างจริงจัง ด้วยการเข้าไปดูแลจัดการภารกิจทางศาสนาอย่างใกล้ชิดยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ทั้งหลายในอดีต

ที่สำคัญ ในการดำเนินการดังกล่าว พระเจ้าตากและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทำให้ฝ่ายศาสนจักรตกอยู่ภายใต้การครอบงำของฝ่ายอาณาจักรมากกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต โดยทฤษฎีแล้ว พระสงฆ์มิได้อยู่ภายใต้การปกครองของกษัตริย์ ในการปกครองคณะสงฆ์ครั้งอยุธยา นั้น แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงเป็นผู้แต่งตั้งพระสังฆราชและพระราชาคณะ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคณะสงฆ์ก็ใจปล่อยไว้ให้กำกวม กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ไม่ทรงใช้พระราชอำนาจโดยตรงในการปกครองคณะสงฆ์ หากปล่อยให้พระสังฆราชและพระราชาคณะปกครองคณะสงฆ์กันเอง ด้วยกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่รัฐบาลออกมาควบคุมพระสงฆ์ระหว่างสองรัชสมัยนี้ ไม่ว่าจะเป็พระราชกำหนดศีลสิกขาและการแต่งตั้งพระราชาคณะตามหัวเมืองในสมัยพระเจ้าตากก็ดี หรือกฎพระสงฆ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ดี ศาสนจักรได้กลายเป็นสภาพจากการเป็นสถาบันอิสระอันเป็นพึ่งพิง ทางจิตวิญญาณ ามของสถาบันอื่นๆ ในสังคม รวมทั้ง สถาบันพระมหากษัตริย์ ไปเป็นสถาบันที่ถูกผูกโยงเข้ากับอำนาจรัฐและต้องพึ่งพิงอำนาจรัฐ ซึ่งก็หมายถึงการพึ่งพิงสถาบันกษัตริย์นั่นเอง พระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภ์ยกยอพระพุทธศาสนา จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนและมนตรี” นั้นนอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงภาระหน้าที่สำคัญๆ ของพระมหากษัตริย์สยาม โดยยกให้การเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภกมาก่อนหน้าสิ่งอื่นใดแล้ว ยังสื่อถึงความสำคัญสูงสุดในสังคมของสถาบันพระมหากษัตริย์อีกด้วย พระราชปณิธานแสดงนัยว่า ความคงอยู่ดีของพุทธศาสนา ขุนนางและราษฎร ล้วนต้องขึ้นอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ตามนัยนี้ สถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักรอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการกระทำดังกล่าวจะมาจากความคิดใกล้เคียงกัน แต่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกลับทำที่ที่แตกต่างไปจากพระเจ้าตากเป็น อย่างมาก ดังที่ได้กล่าวไว้ก่อนหน้านี้ พระเจ้าตากทรงฟื้นฟูพุทธศาสนาโดยเอาพระองค์เองเข้าไปร่วม อย่างใกล้ชิดถึงขั้นแสดงตนประหนึ่ง ประมุขของศาสนจักร พระองค์ทรง

อธิบาย ความชอบธรรมในการนำศาสนา ด้วยการอ้างอาณัติของพระองค์ ซึ่งเป็นผล จากการ บรรลุ โพรญาณโดยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระองค์เอง ฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้าตากกับพุทธศาสนาจึงมีลักษณะที่เรื่องส่วนบุคคล ในทางตรงกันข้าม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงแสดง บทบาทจรรโลงพุทธศาสนา ในฐานะพระมหากษัตริย์ ของราชอาณาจักร มิใช่ในฐานะปัจเจกผู้ มีอาณัติของผู้อื่น ในแง่นี้ ลักษณะความสัมพันธ์ของพระองค์กับศาสนจักรจึงเป็นไปในรูป สถาบัน แยกเช่นเดียวกับที่ พระมหากษัตริย์อยุธยาเคยถือปฏิบัติมาก่อน

ภารกิจฟื้นฟูพุทธศาสนาของรัฐบาลในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มิได้เป็นเพียงการชำระพระศาสนาที่มองกันว่าตกต่ำ นับแต่กรุงแตกเป็นต้นมาให้บริสุทธิ์ขึ้นเท่านั้น หากยังเป็นการเปลี่ยนแปลง พุทธศาสนาไปในตัวอีกด้วย ความเปลี่ยนแปลงจากครั้งอยุธยาที่ปรากฏนั้นมีอย่างน้อยสองประการ ประการแรกคือ การมุ่งให้เกิดความเข้าใจในการนับถือศาสนา ลดลักษณะที่งมงายและเป็นพิธีกรรมลง มีการนำตรรกะเชิงเหตุผลนิยมมาอธิบายความเชื่อทางศาสนา และเน้นอันิสงส์ของศาสนาที่จิตใจมากกว่าทำบุญให้ทาน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม มากกว่าที่พระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ เคยถือปฏิบัติ ทรงโปรดฯ ให้ ราชบัณฑิตบอกปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร ทั้งยังให้แปลงานทางศาสนาภาษาบาลี เช่น พระไตรปิฎก คัมภีร์ อรรถกถา มลินทปัญหา ชินกาลมาลีปกรณ์ และแต่งหนังสือศาสนา เช่น ไตรโลกวินิจฉัย เป็นภาษาไทยระดับ สามัญที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ยังมีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งไม่เคยปรากฏเลยในสมัยอยุธยา ประการที่สอง คือการออกกฎหมายควบคุมพระภิกษุให้เคร่งครัดในพระธรรมวินัย กฎหมายพระสงฆ์เป็นสิ่งใหม่ในระบบกฎหมายไทย เป็นครั้งแรกที่รัฐพยายามเข้าควบคุมวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์โดยตรง แทนที่จะผ่านไปทางองค์กรคณะสงฆ์

มูลเหตุของ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เกี่ยวพันกับ ความปรารถนา ที่จะรักษาให้ศาสนวงศ์บริสุทธิ์ของ พระมหากษัตริย์ยุคหลังอยุธยา ด้วยภูมิหลังที่ต่อสู้นานนทรและยศศักดิ์เมื่อเปรียบในมาตรฐานอยุธยา พระเจ้าตากและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีแรงจูงใจเป็นพิเศษ ในการแสดงตนเป็นองค์ธรรมิก ราชาริราช หากด้วยวิธีการที่แตกต่างกัน ขณะที่พระเจ้าตากทรงกระทำการ ชำระพระศาสนาโดยการสึกพระ อลัชชี และปฏิรูปองค์กรสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงย้อนกลับไปหา รากเหง้าของ พุทธศาสนา โดยถือเอาพระไตรปิฎกเป็นความจริงสูงสุด และกิจกรรมทางศาสนาทั้งปวงต้องเป็นไปอย่างสอดคล้อง กับสาระในพระคัมภีร์

การหันไปยึดถือพระไตรปิฎกเป็นพื้นฐานแห่งอุดมการณ์ของรัฐนั้นให้ประโยชน์ทางการเมืองแก่ผู้ปกครองต้น รัตนโกสินทร์ ทฤษฎีว่าด้วยรัฐตามคติพุทธศาสนาดังปรากฏในอัครคัมภีร์สุตฺร ทีฆนิกาย ระบุว่า ผู้ปกครองของ

รัฐ เกิดขึ้นเพราะความเชื่อมโยงในสังคมมนุษย์จากความเป็นโลกและความเกียจคร้าน ความเชื่อมนำมาซึ่งสภาวะวิเวกขัดแย้ง จึงจำเป็น ที่สังคมต้องยกย่องบุคคลหนึ่ง “ที่สวยามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามมากกว่า” ขึ้นเป็นผู้ปกครอง ทำหน้าที่ “ดีเดียนผู้ที่ควรดีเดียนได้โดยชอบ ... ชัปลัผู้ที่ควรชัปลัได้โดยชอบ”²⁹ “ลงโทษแก่พวกเราซึ่งทำการอันควรลงโทษ และให้บำเหน็จแก่พวกเรา ซึ่งทำการอันเป็นคุณควรยกย่อง”³⁰ เพื่อเป็นการตอบแทน ผู้คนในสังคม “ก็แบ่งส่วนข้าวสาสึให้แก่ [ผู้] ที่เป็นหัวหน้านั้น...” ในแง่นี้ ผู้ปกครองตามคติพุทธศาสนา หมายถึงผู้ที่มหาชนมอบหมาย หรือ สมมติให้ประกอบภารกิจ ระวังความขัดแย้ง และดูแลปกป้องคุ้มครองความเป็นอยู่ และการดำรงชีวิตของคนในสังคม โดยผู้ปกครองนั้นจะได้รับค่าตอบแทนในการปฏิบัติหน้าที่ ผู้ปกครองคือ ‘มหาชนสมมติ’ หรือ ‘สมมติราช’ หาใช่เทพเจ้า องค์อวตารของพระเป็นเจ้า หรือ ‘เทวราช’ เท่ากับว่า สถาบันปกครองหรือ พระมหากษัตริย์ ก่อตั้งอยู่บนข้อตกลง หรือ ‘สัญญาประชาคม’ ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนว่าต่างมีพันธะต่อกัน

แม้พระมหากษัตริย์อยุธยาจะรับเอาคติพุทธศาสนาไว้เป็นแบบอย่างในการปกครอง แต่แนวคิดดังกล่าวกลับไม่ได้รับการเน้นย้ำอย่างโดดเด่นเหมือนดังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงแสดงความชอบธรรมในการปกครองด้วย ‘ความศักดิ์สิทธิ์’ ในตัวเอง ไม่ใช่เพราะ ‘สัญญาประชาคม’ ที่ผูกพันกับประชาชน พระองค์จึงทรงมีลักษณะของ ‘เทวราช’ มากกว่า ‘สมมติราช’ พระราชกำหนดที่ออกในสมัยพระเจ้าบรมโกศเขียนไว้ว่า “...พระมหากษัตริย์เจ้านั้นเป็นสมมุติเทวดา จะให้ผู้ใหญ่เป็นผู้น้อยๆ เปนผู้ใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราชโองการด้วยกิจใดๆ ก็ดี ดุจดั่งขวานฟ้า ถึงมาทว่าผ่าถูกต้องต้นไม้ภูเขา มีอาจสามารถจะทนทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ห้ามสิ่งใด ก็ขาดเป็นลัทธิสิ่งนั้น...”³¹ พระราชอำนาจในพระราชกำหนดนี้มีได้อำนาจภารกิจของพระมหากษัตริย์ในทางใดเลย แต่เป็นพระราชอำนาจที่ผูกโยงกับความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะเทวดา สมมติของพระมหากษัตริย์ สิ่งนี้ยืนยันความแตกต่าง ทางแนวคิดระหว่างสองยุคสมัยเป็นอย่างดี ดังที่ได้เอ่ยถึงก่อนหน้านี้ พระราชอำนาจในพระราชกำหนดที่ออกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มักอ้างอำนาจภารกิจของพระมหากษัตริย์ที่พึงมีต่อประชาชนเสมอ ด้วยภูมิหลังทางที่เป็นสามัญชน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์่อมต้องพอพระทัยกับฐานะสมมติราช มากกว่าเทวราช ทั้งนี้เพราะ สมมติราช มีที่มาจากสามัญชน ขณะที่เทวราชเกี่ยวพันกับการสืบสานวงศ์วานชาติกำเนิดอันศักดิ์สิทธิ์

²⁹ อัครัญญสูตร ในพระสุตตันตปิฎก ตอนทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค, อ้างถึงใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519): 15-16.

³⁰ พุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต เรียบเรียงตามฉบับของ W. Woodville Rockhill, อ้างถึงใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519): 17-18.

³¹ บลัดเล 2424, II, 383 อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน: 2550): 415.

คุณสมบัติของผู้ปกครองที่กล่าวไว้ว่าต้อง “สวยงามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามมากกว่า” นั้นตีความได้ว่าบุคคลที่ได้เป็นผู้ปกครองคือผู้สั่งสมบารมีไว้มากที่สุด ตามนัยนี้ ใครก็ตามที่มีบารมีสูงสุด ผู้นั้นย่อมมีสิทธิอันชอบธรรมที่จะขึ้นครองราชย์สมบัติ ในแง่นี้ ใครก็ตามที่แย่งชิงราชสมบัติจากพระมหากษัตริย์องค์ก่อนได้สำเร็จ ผู้นั้นย่อมมีบารมีสูงกว่าพระมหากษัตริย์องค์นั้น และย่อมเป็นเรื่องชอบแล้วที่จะครองราชย์สมบัติแทน เห็นได้ชัดว่า การถือเอาบารมีเป็นเครื่องตัดสิน ความชอบธรรมในการครองราชย์เหนือความศักดิ์สิทธิ์ที่สืบทอดทางชาติวงศ์ เป็นประโยชน์ต่อการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เนื่องจากเป็นอรรถาธิบายอันหนักแน่นของการปราบดาภิเษกของพระองค์

คติพระอินทร์

ทฤษฎีว่าด้วยรัฐตามคติพุทธศาสนา มองว่า รัฐคือรูปจำลองของมหาจักรวาล ตามคติไตรภูมิ ซึ่งมีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลาง พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือน ‘พระอินทร์’ ผู้ปกครองสูงสุดแห่งสวรรค์ดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุ ความเชื่อเรื่องพระอินทร์ปรากฏในภูมิภาคอุษานะยามาแต่โบราณกาล ในช่วงเวลาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา หรือราวก่อนพุทธศตวรรษที่ 20 นั้น รัฐต่างๆ ในภูมิภาคนี้มักยกพระอินทร์ขึ้นเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองและอุดมการณ์รัฐ นักวิชาการอธิบายว่า ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะคติพระอินทร์สอดคล้องเป็นอันดีกับรูปแบบการปกครองแบบสหพันธรัฐ ของรัฐเหล่านี้ ตามเนื้อความในไตรภูมิโลกวิณีจถย พระอินทร์เคยเป็นมนุษย์นามว่า ‘มขมาณพ’ มขมาณพเป็นผู้ตั้งอยู่ในศีลธรรม มีเพื่อนที่เกี่ยวพันกัน 32 คน ครั้งหนึ่ง เขาได้ชักชวนเพื่อนๆ ร่วมกันสร้างศาลาให้คนเดินทางไกลได้พักพิง บุญกุศลจากการกระทำครั้งนี้ส่งผลให้เมื่อมขมาณพตายไปก็ได้เกิดเป็นพระอินทร์ ส่วนเพื่อน 32 คนก็ได้ไปเกิดเป็นเทพบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งสิ้น³² เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอินทร์กับทวยเทพอีก 32 องค์จึงมีความสัมพันธ์ต่อกันแบบคุ้นเคยใกล้ชิด แม้ว่าพระอินทร์จะมีฐานะเป็นผู้ปกครอง แต่ด้วยความที่เทพทั้ง 32 องค์ล้วนเคยเป็นเพื่อนกับพระอินทร์ ในสมัยเมื่อยังเป็นมนุษย์ การปกครองในสรวงสวรรค์จึงเป็นแบบพี่-น้อง มากกว่าเจ้า-ข้า ตำนานกล่าวว่า พระอินทร์มิได้เป็นองค์นิรันดร หากเมื่อพระอินทร์สิ้นบุญ การเป็นพระอินทร์ก็สิ้นสุดลง และจะมีมนุษย์ผู้มีบุญคนอื่นขึ้นมาเป็นพระอินทร์แทน ในยุคก่อนนั้น รัฐในภูมิภาคอุษานะยามายังไม่เปลี่ยนรูปเป็นรัฐศักดินาอย่างเต็มขั้น สังคมยังไม่มี การแบ่งแยกชนชั้นชัดเจนตามระบบศักดินา การปกครองของรัฐไม่เป็นโครงสร้างแนวตั้งที่ทื่อแข็ง หากยังรักษาความสัมพันธ์แบบเครือญาติโคตรวงศ์ เหมือนชุมชนดั้งเดิม ไร้เป็นส่วนมาก³³ ดังนั้น เมื่อเปรียบเทียบแล้ว คติพระอินทร์จึงเป็นอุดมการณ์ที่เข้ากันได้กับลักษณะสังคมของรัฐเหล่านี้อย่างกลมกลืน

³² วารณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิณีจถยถา)

³³ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยก่อนแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนสมัยศรีอยุธยา (กรุงเทพมหานคร: ฟ้าเดียวกัน, 2547)

นับแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา กรุงศรีอยุธยาได้ขยายตัวเป็นจักรวรรดิขนาดใหญ่ และเปลี่ยนเป็นรัฐศักดินาเต็มขั้น สังคมอยุธยาได้มีโครงสร้างที่ซับซ้อนและเคร่งครัดไปด้วยลำดับชั้นชั้น คติพระอินทร์เสื่อมลง ขณะที่ ‘คติพระราม’ เข้ามาเป็นอุดมการณ์หลักของรัฐ คติพระราม ซึ่งรับทอดมาจากเขมร บุษบา ‘พระนารายณ์’ และ ‘พระราม’ ตัวละครในรามายณะ ผู้เป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ คตินี้ส่งเสริมการปกครองแบบเทวราช ซึ่งถือว่ากษัตริย์เป็นองค์อวตารของเทพ มีอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ในตัวเอง ลัทธิเทวราชเป็นรูปแบบการปกครองแบบใช้อำนาจ ฉะนั้นจึงสอดคล้องกับเงื่อนไขทางสังคมการเมืองของอยุธยาเป็นอย่างดี³⁴ การจะรักษาอาณาจักรอันใหญ่โตให้อยู่รอดอย่างมั่นคงนั้น ย่อมจำเป็นต้องอาศัยกำลังอำนาจอันเด็ดขาดเพื่อบังคับบัญชาคนหมู่มาก หาไม่แล้ว อาณาจักรก็อาจตกอยู่ในภาวะเสี่ยงต่อการสูญสลาย จะเห็นได้ว่า สาเหตุที่คติพระอินทร์เสื่อมลงก็เนื่องมาจากความไม่ลงรอยกับสภาพสังคมการเมืองของรัฐที่พัฒนาขึ้นเป็นอาณาจักรใหญ่โต

คติพระอินทร์กลับมามีบทบาทอีกครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังปรากฏร่องรอยในพิธีกรรมต่างๆ ที่ จัดให้มีขึ้นในช่วงเวลานั้น เช่น พระราชพิธีสิบ ศักราช และพระราชพิธีอินทราภิเษก ซึ่งเกี่ยวข้องกับองค์พระอินทร์โดยตรง อย่างไรก็ตาม คติพระอินทร์ก็ทำได้ ถูกยกย่องให้เป็นอุดมการณ์หลักของรัฐไม่ กระทั่ง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คติพระอินทร์ ได้ถูกเชิดชูขึ้น เป็นอุดมการณ์ที่โดดเด่นของรัฐอีกครั้ง แม้ว่าสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมีใช้รัฐเล็กๆ หากใหญ่โตสลับซับซ้อนและ ถูกกำกับไว้ภายใต้โครงสร้างศักดินาใกล้เคียงกับ สยามสมัย อยุธยา ก็ตาม สาเหตุสำคัญ ที่เป็นเช่นนี้เพราะ คติพระอินทร์สนองประโยชน์ทางการเมืองแก่ ผู้ปกครอง สมัยนั้นอย่างน้อยสองประการ ประการแรก คติพระอินทร์เสนอคำอธิบายความชอบธรรมทางการเมืองในแง่สิทธิธรรมของการครองราชย์ให้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ โดยไม่ต้องอิงกับคติดั้งเดิมแบบอยุธยา ประการที่สอง คติพระอินทร์ต่อยอดอุดมการณ์ รัฐที่ยืนอยู่บนคติพุทธและธรรมราชา ตามแนวคิดของผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์³⁵

ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้านี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มิได้ทรงมีสถานะทางชาติวงศ์และสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ตามแบบ แผนของ อยุธยา พระองค์มีกำเนิดเป็นสามัญชน อีกทั้ง เมื่อ ก่อนกรุงแตกก็ รับ

³⁴ กระนั้นก็ตาม ศรีศักร วัลลิโภดม ยืนยันว่า ระบบคิดที่เป็นแก่นแกนของระบอบการปกครองของรัฐสยามก็ยังคงเป็น ธรรมราชา อันเป็นคติทางพุทธ มีใช้เทวราชา ซึ่งเป็นคติพราหมณ์ แม้อิทธิพลของขอมและลัทธิเทวราชจะปรากฏเกือบอยู่ทั่วไปในระบบสังคม แต่เขามองว่า รูปแบบและกิจกรรมอันเนื่องเกี่ยวกับพราหมณ์ เป็นเพียงเทคนิควิธี หรือเครื่องทรง ที่ถูกนำมาใช้เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่โอ้อวดของราชสำนัก และเพื่อเพิ่มหรือสร้างความศักดิ์สิทธิ์ อันจะทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดขึ้นเท่านั้น การใช้ศัพท์แสงภาษาเขมรอันหรรษาที่ดี การพระราชพิธีลักษณะพราหมณ์ก็ดี แบบแผนราชประเพณีและระเบียบกฎเกณฑ์ทางสังคมที่พราหมณ์เป็นผู้เชี่ยวชาญก็ดี การมีถ้อยคำสำนวนที่อ้างอิงถึงเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ก็ดี รวมทั้งกิจกรรมที่อิงระบบความเชื่อแบบพราหมณ์อื่นๆ ล้วนแล้วแต่เป็นกลวิธีปรุงแต่งให้ระบบการปกครองมีความขมขลัง หาได้แสดงว่าสังคมยึดถือคติเทวราชาแต่อย่างใด, อ้างจาก ศรีศักร วัลลิโภดม, *กฎหมายตราสามดวง กับความเชื่อของไทย* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2545)

³⁵ ชาตรี ประทีปนทนาการ, “คติพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1: อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาปัตยกรรม.” *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 6 (เมษายน 2552): 86.

ราชการในตำแหน่งระดับล่าง หรืออาจยังไม่ได้รับราชการในตำแหน่งใดๆ เลย เมื่อเป็นเช่นนี้ พระองค์จึงจำเป็นต้องสร้างบารมีและสถานภาพศักดิ์สิทธิ์ขึ้นเองโดยไม่อิงกับแบบแผนเดิมของอยุธยา เพื่อรับรองความชอบธรรมในการปกครอง ของพระองค์ ในทางหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างบารมีโดยการแสดงตนเป็นธรรมราชา ดังที่ได้อภิปรายไปแล้ว ในอีกทางหนึ่ง พระองค์ทรงสร้างสถานภาพศักดิ์สิทธิ์โดยการผูกโยงสถาบันกษัตริย์ ในยุคสมัยของพระองค์เข้ากับ พระอินทร์ ตามตำนานในพุทธศาสนาที่เอ่ยถึงข้างต้น พระอินทร์มิได้เป็นเทพที่มีสถานะศักดิ์สิทธิ์โดยชาติกำเนิด แต่เป็นตำแหน่งที่สับเปลี่ยนหมุนเวียนได้เสมอ หมายความว่า บุคคลใดก็ตาม ไม่ว่าจะมิใช่ชาติกำเนิดต่ำต้อยหรือสูงศักดิ์ หากสั่งสมบุญบารมีมากพอ ก็ย่อมขึ้นเป็นพระอินทร์ได้เท่าเทียมกัน ในแง่นี้ พระอินทร์จึงต่างจากพระนารายณ์ หรือพระราม องค์อวตารของพระนารายณ์ ซึ่งมีความเป็นเทพในตนเอง จะเห็นได้ว่า การยกสถานะกษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ไปเปรียบกับพระอินทร์ช่วยส่งเสริมความชอบธรรมในการปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอย่างดี เพราะในความหมายนี้ สถานะกษัตริย์ไม่จำเป็นต้องมาจากผู้สืบทอดทางสายโลหิตจากพระมหากษัตริย์อยุธยาแต่อย่างใด

การถือคติพระอินทร์มีความสอดคล้อง อย่างยิ่งกับอุดมการณ์รัฐ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่มุ่งเน้นอุดมคติทางพุทธศาสนาและ หลักธรรมราชาเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะ ในคติพุทธ พระอินทร์เป็นเทพที่อุปถัมภ์พุทธศาสนาและผู้ประพฤติธรรมมากที่สุด คัมภีร์ศาสนาหลายฉบับ เล่าความว่า พระอินทร์เป็นผู้คอยสอดส่องช่วยเหลือผู้ประพฤติธรรม ทำให้คนชั่วหรือกษัตริย์ที่ไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมละเว้นการจากการประพฤติผิด และสนับสนุนพระพุทธเจ้าเสมอ³⁶ นอกจากนี้ พระอินทร์ยังเป็น หัวหน้านักรบบนสวรรค์ที่คอยต่อสู้ กับเทพอสูรอยู่เสมอ อย่างไรก็ตาม บทบาทการรบพุ่งของพระอินทร์ หาได้รับการเน้นย้ำในสมัยนี้ ไม่ ไตรภูมิโลกยวินิจฉัยระบุว่า พระอินทร์เอาชนะเหล่าอสูรมิใช่ด้วยการรบราใช้กำลังประหัตประหาร แต่ด้วยการแสดงธรรมะและความอดทนอดกลั้นต่อพวกอสูร กระทั่งเหล่าอสูร ซึ่งในความดั่งงาม และยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์ในที่สุด นอกจากนี้ ไตรภูมิโลกยวินิจฉัยยัง เอ่ยถึงพระอินทร์ใน ภาพลักษณ์ธรรมราชา ผู้ปฏิบัติภารกิจเทศนาสั่งสอนธรรมและปกป้องพระพุทธศาสนาอีกด้วย คุณสมบัติดังกล่าวของพระอินทร์นั้นพ้องพานกับลักษณะกษัตริย์ในอุดมคติแบบพุทธ หรือ ‘มหาจักรพรรดิราช’ ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทก่อน มหาจักรพรรดิราช คือผู้ที่สร้างสมบุญญาธิการไว้ในอดีต ชาติ ทรงฟังธรรมเทศนา บำเพ็ญศีล แจกทาน และเจริญภาวนาเป็นเนืองนิตย์ ด้วยอำนาจบุญเหล่านี้ พระองค์จึงได้ปกครองเหนือกษัตริย์และผู้คนทั้งปวง มหาจักรพรรดิราชปกครองทั่วแผ่นดิน

³⁶ ดูรายละเอียดใน เกื้อพันธุ์ นาคบุปผา 2520, *พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย* (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520) และซิลวี ฮอลลิงก์ 2541, “พระอินทร์: บทบาทในพุทธประวัติ.” *ศิลปวัฒนธรรม* 20, 2 (ธันวาคม 2541):120-122.

มิได้ด้วยการทำสงครามรบพุ่ง แต่ด้วยการสั่งสอน ท้าวพระยาและคนทั้งหลายให้รู้จักธรรม เมื่อพระองค์ไปถึงที่ใด ท้าวพระยาทั้งหลายก็มาถวายตัวเป็นข้าเอง

ในต้นรัตนโกสินทร์ คติพระอินทร์ หาได้มีบทบาทรองรับสภาพสังคมการเมืองของยุคสมัย ดังที่เคยเป็นในรัฐสมัยก่อนอยุธยา รัฐสยามสมัยนี้มิได้มีอะไรเหมือนกับรัฐโบราณเหล่านั้น หากหน้าที่หลักของคติพระอินทร์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็คือการเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์ในรูปแบบที่ปฏิเสธแบบแผนความศักดิ์สิทธิ์แบบอยุธยา หลักฐานทางศิลปะสถาปัตยกรรมหลายชิ้นบ่งชี้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเปรียบพระองค์เองดั่งพระอินทร์ ซึ่งประเด็นนี้จะได้อธิบายขยายความในบทต่อไป แต่ที่จะกล่าวถึงในตอนนี้เป็นหลักฐานที่ปรากฏตั้งแต่ต้นรัชกาล ซึ่งได้แก่ลักษณะ การประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2328 ในการนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้จัดพระราชพิธีขึ้นในพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จ³⁷ คำว่า ‘อมรินทราภิเษก’ มีความหมายตรงตัวว่า การอภิเษกขึ้นเป็นพระอินทร์ ดังนั้น การประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ พระที่นั่งนี้ จึงตีความได้ว่าเป็นการสื่อนัยยะว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถานะพระอินทร์

อย่างไรก็ตาม มิอาจกล่าวได้ว่าคติพระรามจะหมดความสำคัญไปจนสิ้น ความเชื่อเรื่องรามาวตารของพระนารายณ์ยังปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ เห็นได้จาก การที่มีการกำหนดเรียกพระนามพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ว่า ‘รามธิบดี’ และการที่วรรณกรรมรามเกียรติ์มีบทบาทอย่างสูงในการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์³⁸ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเองทรงพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ฉบับสมบูรณ์สำหรับราชอาณาจักรของพระองค์ขึ้น ทั้งยังทรงโปรดฯ ให้เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ตั้งแต่ ต้นจนจบประดับผนังพระระเบียงอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวัดหลวงที่พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์อุปถัมภ์หลายแห่ง มีจิตรกรรมฝาผนังแสดงเรื่องราวที่ผูกโยงรามเกียรติ์เข้ากับนิบาตชาดกพุทธ เช่น ภาพพุทธประวัติตอนมารผจญ ซึ่งเสนอเหตุการณ์ขณะที่พญามารยกกองทัพบุกไปคุกคามพระโพธิสัตว์ มีการดัดแปลงเนื้อหาชาดกดั้งเดิมโดยนำศกัณฐ์มานั่งบนหลังช้างแทนที่พญามารสวัสดิ์ รามเกียรติ์ไม่เพียงเป็นวรรณคดีและจิตรกรรมที่สำคัญแห่งยุค แต่ยังคงกลายเป็นนาฏกรรมชั้นสูงอีกด้วย แบบทำร้ายรำนันได้แบบอย่างมาจากคัมภีร์นาฏยศาสตร์ 108 ท่าของอินเดีย พระบาทสมเด็จพระ

³⁷ นฤมล ธีระวัฒน์ (ผู้ชำระต้นฉบับ) และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) 2539, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพทรงวงศ์ ฉบับตัวเขียน* (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์วิสาหการ, 2539)

³⁸ รามเกียรติ์ เป็นเรื่องราวที่ดัดแปลงมาจากมหากาพย์รามายณะของอินเดีย ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการอวตารลงมาปราบยุคเข็ญของพระนารายณ์ หรือวิษณุเทพ ในร่าง ‘ศรีราม’ ‘รามจันทร์’ หรือ ‘พระราม’ ซึ่งเรียกว่า ‘รามาวตาร’ แก่นแกนของเรื่องคือการเชิดชูพระรามในฐานะวีรบุรุษผู้เปี่ยมไปด้วยคุณสมบัติสมบูรณ์ในการปกครอง และหลักการทำได้ดีชั่วได้ชั่ว

พระพุทธรูปยอศฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้บันทึกไว้เป็นตำราเก็บไว้ในหอพระสมุด³⁹ การเชื่อมโยงระหว่างพระรามกับองค์พระมหากษัตริย์ สื่อนัยถึง การเสริมสถานภาพการเป็นพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นรามาวตารหรือเทวราชา ผู้ทรงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์

สรุปท้ายบท

สังคมการเมืองในสมัยธนบุรีมีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างจากที่เป็นไปในสมัยอยุธยาอย่างมาก ด้วยสถานการณ์บ้านเมืองที่ย่อนเสถียรภาพหลักกรุงแตก ผนวกกับลักษณะของผู้นำกลุ่มใหม่ ที่ร่วมกันกอบกู้เอกราช ซึ่งมีได้สืบทอดเครื่องราชกกุธภัณฑ์มาจากชนชั้นสูงของกรุงศรีอยุธยา รัชสมัยที่ถูกสถาปนาขึ้นใหม่โดยมีศูนย์อำนาจอยู่ที่กรุงธนบุรี หาได้ฟื้นฟูระบบราชอาณาจักรอย่างที่เคยใช้กันในสมัยอยุธยาไม่ การเมืองการปกครองในสมัยธนบุรีมีลักษณะที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรียกว่า ‘การเมืองแบบชุมชน’ ซึ่งหมายถึง กลไกการปกครองรัฐที่ขับเคลื่อนด้วยความสัมพันธ์ส่วนบุคคล มากกว่าความสัมพันธ์เชิงสถาบัน แม้แบบแผนราชอาณาจักรเยี่ยงอยุธยาจะถูกฟื้นฟูขึ้นหลังจากที่พระเจ้าตากทรงปราบดาภิเษก แต่ในทางปฏิบัติ การปกครองกลับมิได้เป็นไปตามแบบแผนนั้น รัชสมัยในสมัยธนบุรี ยังมีลักษณะเป็นการรวมตัวกันของกลุ่มอำนาจกึ่งอิสระอยู่ อยๆ ในลักษณะเช่นเดียวกับชุมชน ซึ่งกระจายอยู่ทั่วไป พระเจ้าตากทรงปล่อยให้ชายชุมชนควบคุมไพร่บ้านพลเมืองตามหัวเมืองต่างๆ ตามเดิมเป็นส่วนใหญ่ ภายใต้การปกครองแบบนี้ พระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนนายชุมชนที่เข้มแข็งที่สุด เป็นเจ้าเหนือนายชุมชนน้อยใหญ่ที่เข้ามาสวามิภักดิ์ ขุนนางมิได้มีอำนาจหน้าที่ตามลำดับโครงสร้างทำเนียบข้าราชการแบบอยุธยา ซึ่งรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง หากพระเจ้าตากจะทรงแต่งตั้งและมอบอำนาจให้ขุนนางตามแต่ที่ทรงเห็นสมควร ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งสูงและคุมกำลังมาก มักเป็นผู้ใกล้ชิดซึ่งจงรักภักดีต่อพระองค์ และมีสถานะทางสังคมไม่สูงส่งนักในสมัยอยุธยา ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางเป็นไปในลักษณะหัวหน้ากับลูกน้อง หรือพ่อกับลูก มากกว่าประมุขของรัฐกับข้าราชการ

พระเจ้าตากทรงเชิดชูพุทธศาสนาเป็นพิเศษ เหนือกว่าที่พระมหากษัตริย์อยุธยาเคยปฏิบัติ อาจเรียกได้ว่า ในรัชสมัยของพระองค์ พุทธศาสนาถูกยกย่องให้เป็นอุดมการณ์ของรัฐ พระเจ้าตากทรงถือเอาพุทธศาสนาเป็นเครื่องแสดงบุญบารมีส่วนพระองค์ พระองค์มิได้ทรงสำแดงพระองค์ในฐานะอัครศาสนูปถัมภกของพระศาสนา เฉกเช่นที่พระมหากษัตริย์อยุธยาได้ประพฤติดี สืบกันมาเท่านั้น แต่ทรงแสดงบทบาทประหนึ่งว่าเป็นประมุขขององค์การคณะสงฆ์ด้วย พระองค์ทรงอ้าง อภินิหารส่วนพระองค์ อันเกิดจากความสำเร็จในการเจริญวิปัสสนา

³⁹ วรรณการนาฏยศิลป์ไทยในกรุงรัตนโกสินทร์

กรรมฐานอย่างไม่มีผู้ใดเทียบเทียม อาณาบารมีของพระองค์จึงมีเหนือกว่าพระภิกษุ และเทพเทวดา รวมไปถึงพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ

การปกครองของพระเจ้าตากเป็นระบอบที่เน้นความสำคัญของบุคคลมากกว่าสถาบัน พระเจ้าตากทรงปกครองราชอาณาจักรในฐานะที่เป็นพระองค์เอง สั่งการกับลูกน้องผู้ที่พระองค์ไว้วางพระทัย มิใช่ในฐานะผู้นำสถาบัน ที่ทำหน้าที่ชี้แนะและควบคุมระบบราชการ ท่าทีของพระองค์ต่อพุทธศาสนาตอกย้ำระบอบที่ให้ความสำคัญส่วนบุคคลยิ่งขึ้น พระเจ้าตากทรงถือพระองค์เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ อย่างที่ไม่เคยมีพระมหากษัตริย์สยามพระองค์ใดवादอ้างมาก่อน พระองค์ทรงถือว่า ฐานะผู้นำนี้มิได้เกิดขึ้นจากสถานภาพพระมหากษัตริย์ แต่เกิดจากการบรรลุธรรมของพระองค์เอง

ระบอบพระเจ้าตากดูจะเหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมืองที่เสถียรภาพง่อนแง่น และเผชิญภัยคุกคามตลอดเวลา ทั้งนี้เพราะเป็นระบอบที่สะดวกที่เอื้อให้เกิดความสงบแก่บ้านเมืองอย่างรวดเร็ว แต่ที่สำคัญยิ่งกว่าก็คือ ระบอบพระเจ้าตากค้าชูสถานะทางการเมืองของพระองค์โดยตรง พระเจ้าตากทรงมีปมในเรื่องการขึ้นครองราชย์ เนื่องด้วยตามธรรมเนียมอยุธยา พระองค์มีภูมิหลังที่ไม่คู่ควรแก่การขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สยาม ในสมัยนั้น ผู้คนในสังคมส่วนใหญ่ โดยเฉพาะเหล่าขุนนางเก่าอยุธยาและเชื้อสาย ยังยึดมั่นในธรรมเนียมนี้อยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้ สถานภาพพระมหากษัตริย์ของพระเจ้าตากก็ย่อมต้องถูกตั้งคำถามอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง กลุ่มขุนนางผู้ดีเก่าอยุธยามีแนวโน้มที่จะไม่ยอมรับพระองค์และหนุนบุคคลซึ่งมีเชื้อสายชนชั้นสูงขึ้นมาแข่งอำนาจบารมีกับพระองค์ ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว การจัดสรรอำนาจตามทำเนียบขุนนาง ซึ่งถือเอาความรู้และความเกี่ยวข้องกับระบอบการปกครองเดิมเป็นบรรทัดฐาน มีแต่จะบั่นทอนพระราชอำนาจของพระเจ้าตาก อันพวกพ้องของพระเจ้าตากนั้นล้วนมีพื้นเพที่ต่ำต้อย ทั้งยังด้อยความรู้ในขนบประเพณีและระเบียบราชการ เทียบไม่ได้กับเหล่าผู้ดีเก่า ตามทำเนียบขุนนาง ผู้ที่มีคุณสมบัติที่จะได้รับตำแหน่งหน้าที่สูงและคุมกำลังคนย่อมได้แก่ผู้ดีเก่ามิใช่คนสนิทของพระเจ้าตาก หมายความว่า หากตำแหน่งหน้าที่ราชการถูกจัดสรรตามทำเนียบขุนนาง พระเจ้าตากจะสูญเสียฐานอำนาจของพระองค์ไป ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นการสมเหตุสมผลที่พระเจ้าตากจะทรงจงใจให้การเมืองแบบขุนนางดำรงอยู่ต่อไปเรื่อยๆ แม้บ้านเมืองจะผ่านพ้นวิกฤตในต้นสมัยธนบุรีมาแล้วก็ตาม การผูกขาดอำนาจบารมีไว้ที่ตัวพระองค์แต่เพียงผู้เดียว โดยไม่อิงกับสถาบัน เป็นการสร้างเงื่อนไขให้มีแต่พระองค์เท่านั้นที่สามารถต่อรองกับกลุ่มอำนาจต่างๆ ทั้งขุนนางผู้คุมกำลัง และนายขุนนางในส่วนภูมิภาคได้

แม้จะเหมาะสมในภาวะวิกฤต แต่เมื่อบ้านเมืองเริ่มมีเสถียรภาพมากขึ้น ระบอบพระเจ้าตากก็ค่อยเสื่อมถอยลงเป็นลำดับ ในยามสงบ ระบอบพระเจ้าตากซึ่งขับเคลื่อนด้วยความสามารถในการรบกลับขาดพลังในการ

ปกครอง การไร้ซึ่งอำนาจส่วนกลางอันเข้มแข็งที่จะควบคุมกลุ่มการเมืองน้อยใหญ่อย่างเป็นระบบ ทำให้ราชอาณาจักรเปราะบาง และตกอยู่ในความระส่ำระสาย ความเสื่อมถอยของระบอบพระเจ้าตากเปิดโอกาสให้กับข้าอำนาจผู้ดีเก่า นำโดยเจ้าพระยาจักรี ซึ่งไม่ยอมรับในพระเจ้าตากและระบอบของพระองค์ ก้าวขึ้นมาท้าทาย ศักดิ์แห่งกษัตริย์ในปี พ.ศ. 2318 ทำให้ระบอบพระเจ้าตากอ่อนแอ ถึงที่สุด และแล้วในปี พ.ศ. 2324 กลุ่มเจ้าพระยาจักรีก็ก่อการรัฐประหาร ล้มล้างระบอบพระเจ้าตากเป็นผลสำเร็จ เจ้าพระยาจักรีทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สยาม เถลิงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นับเป็นจุดเริ่มของสมัยรัตนโกสินทร์

ระบอบใหม่ก่อนประณามแทบจะทุกสิ่งทุกอย่างในยุคสมัยธนบุรี และประกาศนโยบายรื้อฟื้นแบบแผนโบราณราชประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยาอย่างเต็มรูปแบบ การดำเนินการตามนโยบายเป็นไปอย่างกว้างขวาง ทั้งในแง่ระบบระเบียบราชการ กฎหมาย ศาสนา ศิลปกรรม วรรณกรรม และพิธีกรรม หากพิจารณาโดยผิวเผิน อาจสรุปได้ว่า สังคมสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ได้หวนคืนสู่ครรลองสังคมประเพณีที่ดำรงอยู่ก่อนหน้าอย่างสมบูรณ์ แต่หากพินิจให้ถี่ถ้วน จะพบความเปลี่ยนแปลงในหลายมิติ ทั้งในแง่ลักษณะผู้ปกครอง สภาพเศรษฐกิจสังคม อุดมการณ์รัฐและแนวคิดทางศาสนา สิ่งเหล่านี้มีลักษณะเฉพาะตัวของยุคสมัย ซึ่งผิดแผกไปจากความเป็นอยุธยาเป็นอย่างมาก

เหล่าผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ แม้จะตั้งข้อรังเกียจต่อภูมิหลังของเหล่าผู้ปกครองสมัยธนบุรี แต่อันที่จริงแล้ว ผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์กลับมีภูมิหลังของตนใกล้เคียงกับผู้ปกครองสมัยธนบุรี เสียมากกว่าแบบฉบับผู้ปกครองในอดีตที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในสมัยอยุธยา ผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ไม่อาจปฏิเสธข้อเท็จจริงอันนี้ ดังนั้นจึงย่อมตระหนักว่าตนเองก็ตกที่นั่งเดียวกับพระเจ้าตากในประเดี๋ยวนั้นเรื่องความชอบธรรมในการครองราชย์สมบัติ ปัญหาดังกล่าวทำให้ผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์จำเป็นต้องสร้างความชอบธรรมขึ้นรองรับสถานะภาพของตน แนวทางที่นำมาใช้คือ การล้มล้างธรรมเนียมการสืบทอดราชบัลลังก์จากเชื้อสายเจ้าอยุธยา ด้วยการประณามราชวงศ์บ้านพลูหลวง และการเชิดชูคติพระอินทร์ ซึ่งเป็นเทพที่กำเนิดจากสามัญชนผู้สั่งสมบุญญาบารมี นอกจากนี้ ยังมีการเสริมความสำคัญของพระมหากษัตริย์ โดยใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปฏิบัติภารกิจทำนุบำรุงพระศาสนาอย่างเข้มข้น ทั้งยังส่งเสริมให้ข้าราชการและราษฎรประพฤติธรรม สิ่งเหล่านี้คือการแสดงออกให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงใส่พระทัยในการดูแลสวัสดิภาพทางจิตวิญญาณของประชาชน การทำหน้าที่ดังกล่าวคือการสื่อความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์ ซึ่งย่อมแปรได้เป็นสิทธิธรรมในการปกครอง โดยไม่อิงกับชาติตระกูล แม้ว่าจะยกย่องพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์รับจุดเดียวกัน แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระเจ้าตากหาได้มีท่าที

ต่อพุทธศาสนาแบบเดียวกันไม่ ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้าตากกับพุทธศาสนามีลักษณะที่เรื่องส่วนบุคคล ขณะที่ ความสัมพันธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับพุทธศาสนากลับเป็นไปในรูปสถาบัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแสดงบทบาทจรรโลงพุทธศาสนาในฐานะพระมหากษัตริย์ของราชอาณาจักร มิใช่ในฐานะปัจเจกผู้มีอำนาจมีเหนือผู้อื่น

ผู้ปกครองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับการค้าตั้งแต่ครั้งอยุธยา ทำให้มีบุคลิกกระโดดไปทางพ่อค้า และมีวัฒนธรรมโน้มเอียงในทางผสมผสานกับชาวบ้าน มากกว่าผู้ปกครองสมัยอยุธยา ซึ่งแม้จะค้าขายกับต่างประเทศมาตลอด แต่ก็ยังถือศักดิ์ชั้นความขลังในแบบศักดินาอย่างเหนียวแน่น และยังคงวัฒนธรรมแยกขาดจากชาวบ้านอย่างชัดเจน เหตุปัจจัยอันได้แก่ สถานการณ์เศรษฐกิจการเมืองของโลก สถานการณ์เศรษฐกิจการเมืองภายใน และบุคลิกลักษณะที่คุ้นเคยกับการค้าระหว่างประเทศของผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของสยาม เศรษฐกิจใหม่ผูกพันกับการส่งออกสินค้าไปต่างประเทศ ผลพวงที่ตามมาคือการขยายตัวอย่างกว้างขวางของการผลิตเพื่อตลาด และการแลกเปลี่ยนโดยใช้เงินตรา รัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์แสวงหารายได้เป็นเงินตรามากขึ้น แหล่งรายได้หลักๆ มาจากการค้าสำเภา ภาษีการผลิตสินค้าเพื่อตลาด ภาษีการขนส่งสินค้าผ่านทาง ขณะที่การแสวงหาผลประโยชน์แบบเดิมๆ ลดลง เวลาเข้าเวรราชการของไพร่ถูกตัดลดจาก 6 เดือนเป็น 4 เดือนต่อปี และสินค้าผูกขาดก็ถูกลดประเภทลง

เศรษฐกิจใหม่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม แม้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ราษฎรส่วนใหญ่ยังคงทำมาหากินแบบพอเลี้ยงตัวเอง แต่วิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ก็เริ่มแพร่กระจายไปสู่กลุ่มคนกลุ่มใหญ่ขึ้นเรื่อยๆ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และชาวจีนต่างทำการค้ากับต่างประเทศ ทั้งโดยทางการค้าสำเภา และโดยการทำไร่ผลิตสินค้าเกษตรเพื่อการส่งออก ขณะที่ สามัญชนจำนวนไม่น้อยได้ละทิ้งวิถีชีวิตแบบยังชีพและหันไปปลูกพืชเศรษฐกิจขาย บ้างก็ไปเป็นแรงงานในเหมืองเพื่อหาเงินเลี้ยงชีวิต

โดยสรุป ในพุทธศตวรรษที่ 24 สังคมการเมืองของสยามแบ่งออกได้เป็น 2 ยุคสมัย คือ สมัยธนบุรีและสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่ละยุคสมัยมีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน ในสมัยธนบุรี ลักษณะทางเศรษฐกิจของราชอาณาจักรและสังคมชาวบ้านยังคงดำเนินรอยตามแบบแผนที่มีมาแต่สมัยอยุธยาเป็นส่วนใหญ่ ทว่า ลักษณะการเมืองการปกครองในทางปฏิบัติได้เปลี่ยนแปลงไป อย่างสิ้นเชิง ด้วยการครอบงำของ การเมืองแบบขุนนวม และระบอบพระเจ้าตาก ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แม้รัฐจะประกาศล้มล้างระบอบพระเจ้าตาก และรื้อฟื้นแบบแผนโบราณราชประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยาอย่างเต็มรูป แต่ ในความเป็นจริงแล้ว สังคมการเมืองสมัยนี้

กลับแตกต่างจากแบบแผนที่ปรากฏในสมัยอยุธยาในแทบทุกมิติ ทั้งลักษณะการปกครอง สถาปัตยกรรมกิจ
สังคม อุดมการณ์รัฐและแนวคิดทางศาสนา